

ISSN 2521-6333

*Volume 3
Number 1*

2019

Journal of Baku Engineering University

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number-1. June, Number-2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Islam Huseynov

Co - Editors

Jamil Mammadov

Editorial board

Ajdar Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Aida Qasimova (Azerbaijan, Baku State University)

Akif Huseynli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Kenan Beshirov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Osmangazi University)

Minaxanım Təkləli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Seyran Gayibov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egupt, Cairo University)

Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)

Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)

Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)

Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)

Yavuz Akpinar (Turkey, Ege University)

Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafag Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2019. Volume 3, Number 1

CONTENTS

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA TƏBİƏT SİMVOLİKASI <i>Ətrabə Gül</i>	3
ŞƏRQİ SLAVYAN XALQLARINDA TÜRK XALQLARI ADI İLƏ MÜHAFİZƏ EDİLƏN MƏDƏNİYYƏT ÖRNƏKLƏRİ <i>Minaxanım T. Nuriyeva</i>	8
AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA SANAMALAR <i>Məleykə Məmmədova</i>	15
AZƏRBAYCAN DİLİNİN MİLLİ KORPUSUNDA ALTKORPUSLAR <i>Rəna Məmmədova</i>	32
ÇİNGİZ AYTMATOVUN ROMANLARINDA ŞƏXSİYYƏT VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİ <i>Əhmədova Sevinc</i>	43
COGNITIVE ASPECTS OF AZERBAIJANI FEMALE MEMOIRS <i>Tamara Atakishiyeva</i>	52
КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА «ЖИЗНЬ-ПУТЕШЕСТВИЕ» В СОВРЕМЕННОМ ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ <i>Алекберова Севда Сабир Гызы</i>	60
30-40-CI İLLƏR "AZƏRBAYCAN MƏTBUATI KONTEKSTİNDƏ" MÜTƏRƏQQİ DÜNYA PEDAQOQLARININ TANIDILMASI TƏŞƏBBÜSLƏRİ <i>Elnarə Məmmədova</i>	64

UOT: 82.0

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA TƏBİƏT SİMVOLİKASI

Ətrabə GÜL

Bakı Mühəndislik Universiteti

*egul@beu.edu.az***XÜLASƏ**

M.Füzuli yaradıcılığının geniş fakturasında aydınlaşmalı problemlərdən biri təbiət simvolikasıdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında bütün əsrlər boyu təbiət bir qaynaq olaraq ədəbiyyatda özünə yer almışdır. Xalq yaradıcılığı, klassiklərin poetik irsi bu baxımdan lazımı qədər zənginliklə müəyyənləşir. M.Füzuli poeziyası da bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qəzəl, qəsidə, rübai, qitə, müxəmməs, mürəbbə, tərkibbənd, poemaları, nəsr və s. bu baxımdan əsaslı bir zənginliyi özündə ehtiva edir. Bunların geniş kontekstdə təhlilə gətirilməsi bir istiqamətdə XVI əsr Azərbaycan poeziyası haqqında təsəvvür formalaşdırırsa, digər baxımdan şairin yaradıcılıq imkanları ilə bağlı dolğun təsəvvür formalaşdırır.

Açar sözlər: M.Füzulu, təbiət simvolikası, təbiət poeziyası, semantik məzmun, irfan fəlsəfəsi, klassik ədəbiyyat və s.

THE SYMBOLISM OF NATURE IN THE CREATIVITY OF MUHAMMED FUZULI**ABSTRACT**

One of the appealing concerns in the creativity of the eminent poet Fuzuli is the problem of nature symbolism. In more cases than not, the nature had been used as an incumbent source for centuries. Thus, folk literature, literary heritage of the classics attains important value. Gazal ode(qasida), quatrain (rubai), qitah, mukhammas, quadrate, tarkibband(stropic poem), epic poems and prose subsume deep weight. On the one hand, the far-reaching study and analyses of this problem creates a glimpse of the XVI century Azerbaijani literature, on the other hand, enables circumstantial imagination about the creativity of the great poet.

Key words: M. Fuzuli, nature symbols, nature poems, semantic content, Irphan philosophy, classical literature.

ПРИРОДНАЯ СИМВОЛИКА ТВОРЧЕСТВА МУХАММЕДА ФИЗУЛИ**РЕЗЮМЕ**

Одной из очевидных проблем в широком своеобразии творчества М.Физули является природная символика. В целом, на протяжении веков в Азербайджанской литературе природа стала одной из источников литературы. С этой точки зрения народное творчество, поэтическое наследие классиков в достаточной степени определяется своим богатством итакже приобретает особое значение. С этой точки зрения, газель, касыда, рубаи, песнь, мухаммас (пястишише), четверостишие, теркибэнд, поэмы, прозы и т.д являются составной частью внушительного богатства. Поскольку, их анализ в широком контексте формирует представление о Азербайджанской поэзии XVI века в определенном направлении, то с другой стороны формирует полноценное представление связанное с возможностями творчества поэта.

Ключевые слова: М.Физули, природная символика, природная поэзия, семантическое содержание, ирфанская философия, классическая литература и т.д.

Məsələnin qoyuluşu: Təbiət simvolikası və M.Füzulinin ədəbi-bədii irsi

İşin məqsədi: M.Füzuli yaradıcılığında təbiət simvolikasının işləklik və özünəməxsusluq məqamlarını aydınlaşdırmaq

Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının zənginliyində, bədii-estetik intelleksiyasının ümumi panoramında təbiət bir tərəf kimi davamlı olaraq özünü göstərir. Onun işarələdiyi məzmun, ortaya qoyduğu düşüncə çalarları, simvolik paradıqması, funksional xarakteri ilə bir növ ədəbi-

bədii düşüncənin tipoloji spesifikasını zənginləşdirir. Çünki klassik ədəbiyyatın, eləcə də orta çağ bədii-estetik düşüncənin ecazkarlığı bir istiqamətdə məhz simvolika, metaforik məzmun çalarlarının rəngarənglik xarakteri ilə dəyər qazanır. Bu istiqamətdə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri müxtəlif səviyyələrdə mülahizələr yürütmüş və onun ümumi məzmun xronikasında sıralananların nələrə sərgiləndiyini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Q.Təbrizinin, M.Təbrizinin, X.Urməvinin, M.Gəncəvinin, X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, F.Şirvaninin, Z.Şirvaninin, A.Ərdəbilinin, Ə.Təbrizinin, Ş.Q.Ənvərin, Q.Bürhanəddinin, İ.Nəsiminin, Həqiqinin, Kişvərinin, Həbibinin, Ş.İ.Xətəinin, M.Füzulinin, Qurbaninin, S.Təbrizinin, Q.Təbrizinin, M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin və onlarla başqalarının yaradıcılığı bu zənginliyin (təbiət simvolikasının) ifadəliliyi baxımından ciddi faktura ilə əhatələnir.

Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi, lirik poeziyanın zirvələrindən hesab edilən M.Füzuli yaradıcılığı öz məzmun potensiyası, bədii-estetik intelleksiyanın əzəməti ilə bir boy da ucalır. Onun lirikasının, ümumiyyətlə yaradıcılığının məzmun qatları bütün səviyyələrdə etnokulturoloji sistemin dinamikasını və imkanlılığını sərgiləmək gücü ilə seçilir. Qaynağının müəyyənlişməsi isə ayrıca bir problem olub daha geniş araşdırmaların aparılmasını aktuallaşdırır; çünki poetik sistemin unikalığı, yaddaşın simvolik axarı orijinallıq və ənənə kontekstində fundamental məzmun qatları ilə yanaşı, rəngarəngliyi də ehtiva edir. M.Füzuli “kim nə miqdar olsa eylər ol miqdar söz” deyirdi və sözün ecazkarlığı ilə insanın mənəvi gücünü, onun kamillik dərəcəsini, varlığın mövcudluq və mükəmməllik meyarını göstərirdi. Bütün bunların ümumi spesifikası, arxaik təsəvvürdən qaynaqlanan ifadəlilik çalarları əxlaqi-mənəvi, ictimai-sosial, tarixi-mədəni aspektləri ilə üfüqi və şaquli yanaşmaların gərəkliliyini zəruri edir.

Pənbeyi-dağı cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim.

Daş dələr ahım oxu şəhdi-ləbin şövqündən,
Nola zənbur evinə bənzəsə beytül-həzənim. (3, 71).

M.Füzulinin yaradıcılığının məzmun qatları, ecazkarlığı, yüz illər boyu davam edən yozumu üst və alt qatlardakı qeyri-adi simvolik sistemi ilə marağa səbəb olmuşdur. Ona görə də bu qatların əhatələdiyi təsəvvürünü bir neçə istiqamətdə təhlilə gətirmək gərəyi yaranır:

- paradiqmatik səviyyədə M.Füzuli poeziyasında təbiət simvolikası;
- sintaktik səviyyədə şairin poeziyasında təbiət simvolikasının ümumi sistemi;
- janr səviyyəsində təbiət simvolikasının xarakteri.

Yuxarıdakı misralardakı olan təsəvvür ciddi bir yaddaşla, cünunluq dağının (eşq dəliliyi) ehtiva etdiyi çalar və məzmun qatları ilə mükəmməlləşir. Ümumiyyətlə, dağ etnokulturoloji yaddaşda müxtəlif səpkili anlamlarla maraq doğurmuşdur. Onun geniş kontekstdə təhlili və məzmun qatlarının açımı ədəbi-nəzəri fikirdə elə də sistemli təhlillərin probleminə çevrilməmişdir. Burada dağ anlamı simvok yaddaşda eşqin əzab və ağrıları baxımından elə bir sistemlə əhatələnir ki, sufi şairin bütün gücü və məramı özünə yer alır. Lirik mənin “zənbur evi” ahdan, onun çəkdiyi əzablardan, ah oxlarından dəlik-deşik olmuşdur. “Dağ”ın müstəqil və məcazi mənaldakı ifadə elədiyi məzmun qatları, qramatik və semantik çalarları poeziya üçün həmişə rəngarəng təsvir xronikası ilə diqqəti cəlb etmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas M.Cəfər şairin yaradıcılığını təhlil edərkən yazır: “Füzuli sevir Füzuli düşünür deməkdir. Aşiq Füzuli ilə mütəfəkkir Füzuli ancaq vəhdət halında alındığı zaman onu duymaq olur. Füzulini başqa cür dərk edilə bilməz.

Böyük bir ideal kəskin, sərrast bir məntiqlə ifadə edildiyi kimi, dəhşətli bir gülüş, amansız, sarsıdıcı bir satıra könül açan və ya ürək parçalayan məhəbbət lirikası ilə də ifadə edilə bilər.

Füzuli öz fikirlərini daha çox sevgi lirikası ilə şərh etmişdir" (2, 41). M.Füzuli yaradıcılığının simvolik sistemi bütünlükdə sevgi, sufi məhəbbəti üzərində qurulmuş və bütün parametrləri ilə vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin məzmununa yüklənmişdir. Eşq dərdinin sonsuzluğu, vüsal həsrəti, hicranın qəlb parçalayan sızıltı və göynərtləri, eşqdəki məstliyin məzmunu, eşqin məlaməti, eşqin ucu-bucağı görünməyən bəlalari, qəm yaşantıları və fəryadı irfan düşüncəsində sonsuz yozumlara, fərqli mənə tutumlarına yönəlir. Həsən Bəsri, Əbu Haşimi, Zünun-əl-Misri, Bəyazid Bistami, Həllac Hüseyn ibn Mənsur, Cüneyd Bağdadi, Əbülqasim Quşeyri, Əbu Hamid Qəzali, Mühyəddin ibn Ərəbi, Əhməd Yasəvi, Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə və s. onlarla böyük sufilərin dünyagörüşündə təbiət və onun geniş fakturası müxtəlif səviyyələrdə simvollaşır. M.Füzulinin sənətinin ecazkarlığının gücü isə həmin simvolların yeni orijinal nümunələrinin yaranışı və təqdimi ilə maraq doğurur. Məsələn, "Fəzliyə nəsihət" şeiri klassik ənənədə S.Qəznəvinin, N.Gəncəvinin, S.Şirazinin və onlarla başqalarının yaradıcılığında olan spesifik formullarla müəyyənləşir.

İstərdim aləmin işini etmək imtahan,
Oldum bu məqsəd ilə cahan seyrinə rəvan.
Əvvəlcə düşdü bir bağa nığah yolum mənəm,
Oldu qərribə işlər o bağda mənə əyan.
Gördüm o cümlədən qoca bağban bəhər üçün,
Ümidlə, qayğı ilə əkib bir cavan fidan.
Səy eylənmiş o vaxta qədər ki, budaq verib,
Yarpaq açıb, şükufə yetirmiş ağac haman (3, 71).

Göründüyü kimi, burada M.Füzulinin oğluna nəsihət müstəvisində apardığı paralellər, janr və sintaktik səviyyənin sərgilədiyi özünəməxsusluq, ifadə üsulları baxımından şairin yaradıcı imkanlarını aydınlaşdırır. Qoca bağban, onun saldıdığı bağça-bağ, yetirdiyi ağaclar, pöhrə halından (fidan olmadan) böyüyənə (bar verənə) qədərki mənzərəsi və nələrdən keçməsi oğlu ilə (Fəzli) şairin özü (M.Füzuli) timsalında ciddi bir funksiya ilə fəlakətləşir. "Meyvə ağacı incədir, ətri ziyadədir" deyən sənətkar fəlsəfi anlamda həyatı, onun dinamik xarakterini, qanunauyğun ahəngini, min illərdir yaranışdan gələn sistemini sərgiləyir. Şairin oğlu ilə özü arasında olan münasibətləri, həyatın qanunauyğunluqları əsasında sıralanan təbiiliyi paradigmatik səviyyədə çox aydın, həm də lazımı qədər mükəmməl şəkildə ortaya qoyur və ümumiləşmiş bir qənaət formalaşdırır. Yüksək bir ustalıqla "salsan həqiqət aləminə yaxşı bir nəzər, sən meyvəsən, mən isə ağac, dəhr busitan" deyən şairin apardığı müqayisələr sadə, lakin kifayət qədər ciddi, həm də mükəmməl bir məzmunla açılır. Xalq yaradıcılığından gələn "meyvə budağından aralı düşə bilməz" qənaəti üzərində dolğun bir təsəvvür formalaşdırır.

"Meyvə ilə ağac bizə də bir nümunədir" deyən şair təbiətin əsrarəngizliklərindən müxtəlif səviyyələrdə bəhrələnmişdir. Oğluna nəsihət timsalında dedikləri onun sufi dünyagörüşündən kənarında sırf reallığa, təbiətin ümumi qanunauyğunluqları timsalında sıralanan nizamla şərtlənir.

M.Füzulinin qəzəl, qəsidə, qitə, rübai, müxəmməs, müstəzad və s. şeir şəkillərində yazdığı lirik nümunələr, eləcə də "BəngüBadə", "Həft cam", "Səhhət və Mərəz", "Rindü Zahid", "Söhbətül-əsmar", "Leyli və Məcnun" və s. bu və ya digər dərəcədə təbiət simvolikası üzərində mükəmməl informasiya ilə səciyyələnir.

Eyləsən tutiyə təlim ədayi-kələmat,
Nitqi insan olur, amma özü insan olmaz.

Hər uzun boylu şücaət edə bilməz dəva,
Hər ağac kim boy ata, sərvi-xuraman olmaz (3, 158).

Burada mükəmməl bir sistem, janrın özünün spesifikası əsasında müəyyənləşən tipoloji bir intertekstuallıq vardır. M.F.Köprülüzadə, Ə.Gölpınarlı, Ə.Qaraxan, H.Mazıoğlu, A.Krımski, İ.Hikmət, F.Köçərli, H.Araslı, M.Cəlal, M.Quluzadə, S.Əliyev, G.Əliyeva, Y.Babayev və s. ədəbiyyatşünaslar görkəmli şairin yaradıcılığını müxtəlif kontekstlərdən təhlilə gətirmişlər. Tuti və insan, ağac və insan, göründüyü kimi, ciddi müqayisə faktına çevrilir. Klassik Şərq ədəbiyyatından gələn bu ənənə sonrakı dövrlər Azərbaycan ədəbiyyatında da özünə geniş şəkildə yer almışdır. Burada insanın tuti ilə tekstoloji müstəvidə müqayisəsi təkcə real məzmunu ilə deyil, həm də simvolik çalarları ilə maraq doğurur. İntertekstuallıq baxımından M.Füzuli yaradıcılığı elə bir imkanlıqla müəyyənləşir ki, onun poetik sistemi, sinxron və diaxron müstəvidə aşkarladığı yaddaş arxaik qatlara diqqət yetirməyi də zəruri edir. "Bədii sözün sehrkarı olan M.Füzuli kürəvi məşabətdə lirik poeziyanın ən istedadlı nümayəndələrindən biri kimi tanınır. O, özünün dediyi kimi, "şairi-Museyi-kəlam" ("Musa kəlam şair") kimi sözdən möcüzə yaratmış, bənzərsiz lirik (həm də epik) əsərlər müəllifi olaraq dünya poeziyasının iftixarına çevrilən sənətkarlar sırasında ön mövqedə qərar tutmuşdur. Bədii söz istər məna-məzmun, istər forma, istər dil-üslub gözəlliyi, istər musiqi ahəngi və çaları, istər estetikası, istər "söz oyunu" və məcazlar sistemi, istər məntiqi rabitə və mətn daxili vəhdət və s. baxımından özünün ən uca, şərəfli və inanılmaz səviyyəsinə məhz bu Azərbaycan sənətkarının qələmi ilə yüksəlmişdir" (1, 436). Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsində təbiət, onun bir parçası olan heyvanlar aləmi, məsələn, quşlar müxtəlif səviyyələrdə rəmzlənmişdir. Bülbül, qızılquş, qartal, qarğa, sərçə (türk söyləmələrində sərçə ilə bağlı çoxlu hekayətlər var, məsələn, "Sərçənin hekayəsi" və s.) tuti, qaranquş və s. hamısı poetik mətnlərdə semantik çalarları ilə ciddi məzmunla fəlakəşir. M.Füzulinin bu qitəsində vurğulanan semantik məzmun həqiqi mahiyyətdə oturuşmuş təsəvvürdən çıxış etməklə, genetik məzmunla bağlanır və tam aydınlığı ilə xalq təsəvvürünün zənginliklərinə işıq salır. Çünki tuti ilə insanın müqayisəsi və tutinin insan kimi nə qədər çalışsa da danışa bilmək imkansızlığı hər bir canlının spesifik qabiliyyət və imkanları ilə müəyyənləşir. M.Füzuli də tuti və insan paralellərində təbiət qanunauyğunluğunu bir fakt olaraq şeirə gətirir və burada ikinci məsələ, insan şücaəti timsalında olanlar qeyd edilir. Xalq təsəvvüründə insanın şücaət göstərmək bacarığı şeirdə əksini tapır. Şair göstərir ki, hər uzun boylu şücaət göstərə bilməz. Şücaətin boyun uzunluğu və qısalığı ilə yox, onun bir dəyər, qabiliyyət olaraq genetik ənənə ilə yaşarlığı vurğulanır. Məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz, "meyvə budağından kənar düşə bilməz" fəlsəfəsi M.Füzulinin təbiət simvolikasında bütün parametrləri ilə funksionallaşır.

Gətir, saqi, qədər kim, novbahari-ələmaradır!
Zəmin səbzü hava canbəxşü gülşən rahətə fəzadır!
Pərişan olma kim, gülbərk tək hala bu gülşəndə
Nəşatü eyş üçün əsbabi-cəmiyyət mühəyyadır.
Açıldı lələ, güldü qönçə, gəldi işrət əyyami,
Zəbani-hali-səbzə işrət iymasına guyadır.
Səhər gülsəzə gir, billah, bu mövsümlərdə vü hərdəm.
Tamaşa qıl ki, divanında gülün xoş tamaşadır.

Açıldı qönçə tumarı və məlum oldu məzmuni,
Budur kim: fövt qılman mövsimi-gül cami-gülguni. (3, 71).

Klassik ədəbiyyatın forma və məzmun zənginliyində bahariyyə bir termin olaraq qəliblənmişdir. M.Füzuli də bundan məqsədli şəkildə yararlanmış və "Bahariyyə" ilə ədəbiyyatımıza öz töhfəsini vermişdir. Xalq yaradıcılığı, xalq mərasimləri, mövsüm mərasimləri, aşiq poeziyası baharın gəlişini həmişə geniş şəkildə səciyyələndirməyə üstünlük vermişdir. Novruzun tarixi yaddaşı, semantik və simvolik məzmunu, arxaik qatları müxtəlif səviyyələrdə təhlil və yozumlara yol açmışdır. Novruzda hər bir elementin, eləcə də onun mərasim epizodlarının işarələdiyi məzmun xalqın etnomədəni düşüncəsini özündə əks etdirir. Klassik ədəbiyyat, onun ayrı-ayrı nümayəndələri əsərlərində baharı "gül fəslisi" kimi poeziyada obrazlaşdırmışdır. Təbiətin canlanması, bənövşənin, nərgizin, yasəməninin, qar qızının və s. funksional xarakteri öz mahiyyətində ciddi yaddaş faktları, etnosun inam və etiqadları, təsəvvürləri ilə bağlanır. M.Füzuli də "açıldı lalə, güldü qönçə, gəldi işrət əyyamı" deməklə bütünlükdə baharın fəsil olaraq mahiyyətini açıqlamışdır. Bütün bunlar M.Füzuli poeziyasında təbiətin müxtəlif müstəvilərdə obrazlaşmasını, simvolik sistemin mükəmməliyini, ifadəlilik və yaşarılıq məqamlarını aydınlaşdırır.

İşin elmi nəticələri: Təbiət poeziyanın müraciət elədiyi mühüm yaddaş və təsəvvür qaynağıdır. Xalq yaradıcılığında, yazılı ədəbiyyatda onun əhatə elədiyi məzmun ciddi bir faktura ilə səciyyələnir. M.Füzuli təbiətin zəngin və rəngarəng məqamlarını müxtəlif səviyyələrdə ədəbi arenaya gətirməklə şeirlərinə əlavə poetik çalar qatmışdır. Bütün bunlar onun bədii-estetik təsəvvürünün bir hissəsi olaraq yaradıcılığında faktlaşır.

İşin elmi yeniliyi: M.Füzulininyaradıcılıq imkanları, onun bədii-estetik təfəkkürünün intellekt meyarları bir istiqamətdə təbiət simvolikası ilə bütövləşir. Onun ümumi kontekstdə daha geniş səviyyədə araşdırılmasını zəruri edir. Məzmun səciyyəsindən əlavə, poetik fiqur anlamında təbiət mükəmməl düşüncə ilə kodlaşır.

İşin tədqiq əhəmiyyəti: Rəmzlərinbir bütöv olaraq M.Füzuli poeziyasında təbiət simvolikası kontekstində araşdırılması sənətkarın yaradıcılığının mahiyyətini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm və təhsil, 2014, 760 s.
2. Cəfər M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı, Azərənşr, 1973, 350 s.
3. Füzuli M. Heyrət, ey büt. Bakı: Gənclik, 1989, 224 s.
4. Nuri Topbaş Osman. Mövlana dərgahından əsintilər. Bakı: İpək yolu, 2008, 432 s.
5. Səfəri Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1998, 632 s.
6. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1976, 198 s.
7. Yunis Ə. Güldəstə. Bakı: Yazıçı, 1992, 232 s.

UOT: 81`37;003;81`22

ŞƏRQİ SLAVYAN XALQLARINDA TÜRK XALQLARI ADI İLƏ MÜHAFİZƏ EDİLƏN MƏDƏNİYYƏT ÖRNƏKLƏRİ

MİNAXANIM T. NURİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə əsas diqqət Rus dilində müşahidə olunan bir sıra türk mənşəli sözlərin bu dildə Türk xalqları adı ilə – *Tatar, Türk, Kazak, Qırğız, Noqay* və b. etnonimləri ilə işlənməsi faktlarına yönəldiləcəkdir. Rus ədəbi-bədii dilində bir çox türk sözləri ilə işlənməmiş müxtəlif etnonimlər həmin sözlərin etimologiyasının da düzgün müəyyən-ləşməsinə yardım etmişdir. Bu keyfiyyət Rus dilindəki Türk sözlərinin etimologiyasını dəqiq təyin etməklə yanaşı həm də türk xalqları adı ilə müəyyənləşən həmin sözlərlə ifadə olunan varlığın haradan, necə, nə zaman gətirildiyini də öyrənməyə kömək edir.

Rus yazıçılarının dil materialı üzrə müşahidələr sırasında aşkar etdiyimiz: турецкая рубаха, (türk köynəyi, türksayağı işlənmiş köynək); турецкий диван, (türk divanı); оттоманка, (Osmanlı divanı); турецкий шаль (türk şalı); турецкая феска, (türk fəsi); турецкие узоры (türk naxışı); турецкие букеты (türk dəməti, buketi) toxuculuq məmulatında və təbii sənət növlərində qablar vəs. üzərində rəsm olunan çiçək dəstəsi; туркский барабан (türk barabanı); татарский халат (tatar xaladı); татарский тулуп (tatar tulupu; (tulun, kürk), татарские башмаки (tatar başmağı); татарский столик (tatar masası "alçaq, yastı masa"), казакин (kazakin, kazak; üst geyimi, jaket növü), казакский жулан (kazak çarpanı), киргизская шапка (qırğız şarkası), сибирка (sibir kürkü); нагайка (noqay qamçısı) vəs. bədii örnəklər də Türk xalqlarının həyat və məişət tərzinin, mədəniyyət ünsürlərinin güclü təsirini bəyan etməkdədir. Məqalədə Türk xalqları etnoqrafik xüsusiyyətlərini daşıyan mədəniyyət örnəkləri ilə bağlı rəsmlər də nümayiş etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: rus, türk, tatar, qırğız, kazak, mədəni əlaqələr.

TURKISH PEOPLE PROTECTED BY THE NAME OF THE TURKISH PEOPLE IN THE EAST CULTURAL EXAMPLES

ABSTRACT

The main focus of the article is to find a number of Turkic words in Russian with the names of the Turkic peoples - Tatar, Turkish, Kazakh, Kyrgyz, Nogai and so on. ethnonimals. Different ethnonyms in the Russian literary and literary language, used in many Turkic words, also helped to define the etymology of these words. This quality not only identifies the etymology of Turkish words in the Russian language, but also helps us to understand where, when and how the existence of these words, identified by the Turkic peoples, was brought.

Among the observations on the language material of Russian writers we have found: turquoise rubah, (Turkish shirt, turtable shirt); turkey sofa, (Turkish sofa); ottoman, (Ottoman sofa); turkey salad (turkey rice); turkey fescas, (turkey feces); turkey pattern (Turkish pattern); turetskie bouquets (Turkish baskets, bouquets) in textile and applied arts. flower bouquet painted on it; Turkish drum (Turkish drum); Tatar gown (Tatar gown); Tatar tulupu (tulun, turkish), Tatar bush (Tatar bush), Tatar table (tartar table, "low, flat table"), Cossack (casinos, sweatshirt, jacket type), Cossack hat), Kirghiz hat (Siberian hat), Siberian turkey, artistic specimens of the lighthouse (nasty whip), also express the strong influence of the lifestyles and culture of the Turkic peoples. is also intended to be demonstrated.

Keywords: Russian, Turkish, Tatar, Kyrgyz, Cossack, cultural relations.

ТУРЕЦКИЙ НАРОД, ЗАЩИЩЕННЫЙ НАИМЕНОВАНИЕМ ТУРЕЦКОГО НАРОДА КУЛЬТУРНЫЕ ПРИМЕРЫ

РЕЗЮМЕ

Основное внимание в статье уделяется поиску ряда тюркских слов на русском языке с названиями тюркских народов - татарский, турецкий, казахский, киргизский, ногайский и так далее. etnonimləri bütünlükdə yönəldilmişdir. Bu keyfiyyət Rus dilindəki Türk sözlərinin etimologiyasını dəqiq təyin etməklə yanaşı həm də türk xalqları adı ilə müəyyənləşən həmin sözlərlə ifadə olunan varlığın haradan, necə, nə zaman gətirildiyini də öyrənməyə kömək edir.

Среди наблюдений на языковом материале русских писателей мы обнаружили: бирюзовый рубах (турецкая рубашка, рубашка проигрывателя); диван турция, (турецкий диван); тахта, (тахта диван); салат из индейки (рис из индейки); индейки, (фекалии из индейки); узор из индейки (турецкий узор); Турецкие букеты (турецкие корзины, букеты) в текстильном и прикладном искусстве. нарисованный на нем букет цветов; Турецкий барабан (турецкий барабан); Татарское платье (татарское платье); Татарский тулупу (тулун, турецкий), татарский буш (татарский буш), татарский стол (татарский стол, «низкий, плоский стол»), казак (казино, толстовка, куртка), казачья шапка), Киргизская шляпа (сибирская шляпа), сибирская индейка, художественные образцы маяка (мерзкий кнут), также выражают сильное влияние образа жизни и культуры тюркских народов. также предназначен для демонстрации.

Ключевые слова: русский, турецкий, татарский, киргизский, казачий, культурные связи.

Şərqi Slavyanların, o cümlədən Rusiyanın Türk dünyası ilə olan mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi problemi, eyni zamanda türk dilinin, mədəniyyətinin və tarixinin tədqiq edilməsinin də aktual problemlərindən biri kimi günümüzdə özünü aşkar hiss etdirməkdədir. Türk xalqlarına məxsus mədəni sahələrə aid olan çoxlu sayda türk lüğəvi vahidlərinin rus dilində varlığı Türk – Rus münasibətlərin əhəmiyyətini, Şərqi Slavyan xalqlarında yaşadılan Türk sözlərinin tarixi zərurət göstəriciləri olma faktını təsdiqləməklə bərabər həm də bu əlaqələrin əsil mahiyyətini göstərməkdədir.

Bu əlaqələr bir yandan da ruslarla qədim zamanlardan əlaqə saxlayan türklərin ictimai-mədəni inkişaf səviyyəsinə görə yetkin xalqlardan olduqlarını da üzə çıxarır. Beləliklə, Türk dillərinin mədəni-kültür, inzibati, hərbi və dövlətçilik işləri ilə bağlı zəngin leksikası slavyan dillərindəki Türk elementlərinin də zənginliyi üçün də mənbə rolu oynamışdır. Həmin leksika ictimai-iqtisadi və siyasi həyatın bir çox sahələrini əhatə etməklə Rus dilindəki ümumtürk leksik vahidlərinin də qədim və zəngin bir tarixə malik olduğunu sübut edir.

Aydın olur ki, xalqlar arasında ən möhkəm və təsirli münasibətlər dil, mədəniyyət əlaqələrinin doğurduğu münasibətlərdir. Tarixi faktlar göstərməkdədir ki, Türk xalqları təşəkkül dövründən bu günə kimi Şərqi slavyan xalqları ilə birgə yaşamış, yaxın əlaqə və münasibətlər qurmuş və bir-birinin söz ehtiyatından faydalanaraq istifadə etmişlər. Odur ki, bu məqsədlə çox qədim vaxtlardan Doğu Slav dillərində mövqə tutmuş türk elementləri: geyim kültürü, hərbi işi, və ictimai həyatın zəruri sahələrilə bağlı yüzlərlə Türk sözlərini sadəcə lingvistik fakt kimi dəyərləndirmək birtərəfli təsir bağışlaya bilər.

Türk xalqlarının dillərində işlənən çeşidli əşyaların, gündəlik zəruri vasitə adlarının; o cümlədən ev əşyaları və qiyafət adlarının *Türk, Tatar, Noqay, Başkırd, Kırğız...* isimləri ilə Rus kultüründə bulunması bunun tipik örnəklərindəndir.

Təəssüf ki, Doğu Slavların, özəlliklə de Rusların dilindəki türkçə sözlər etnoqrafik və mədəni-tarixi bir mövzu olaraq ələ alınmamış, türklərin Rus maddi və mənəvi mədəniyyəti üzərindəki təsiri hələ də gərəyincə ortaya çıxarılmamışdır. Nəzərə alaq ki, bu məqsədlə problem bir sahə üzrə deyil, etnik, dil və mədəni əlaqələr fonunda öyrənilməlidir. Bu məqamda biz əsas diqqəti Rus dilində müşahidə olunan bir sıra türk mənşəli sözlərin bu dildə Türk xalqları adı ilə – *Tatar, Türk, Kazak, Qırğız, Noqay* və b. etnonimləri ilə işlənməsi faktlarına yönəltmək istəyirik. Məsələ belədir ki, digər bir sıra onomastik vahidlər kimi Türk xalq və tayfa adları da Rus dilində də metaforik funksiya daşmasına görə müəyyən üstünlüyə malikdir. Beləliklə, əgər ardıcıl araşdırmalarımız sayəsində bir çox Türk sözləri, o cümlədən Türk geyim adları Rus dilində özünə möhkəm yer tutmuşdur, deyə biləriksə o zaman onun müəyyən hissəsinin məhz aid olduğu etnonimlərlə birgə işlənməsi nümunələrini də nəzərə almalıyıq: В **бухарц-**

кой шапке и халате я буду петь моих богов. И буду ждать (Пушкин. Стихи); Никто никогда не видел его в другом костюме, выключая разве только времени проезда царицы в Крым, когда на нем был синий **казацкий жупан** (Гоголь. "Майская ночь утопленница"); Генерал ... сидел в **татарском шелковом халате** и с папироской в руках пил чай из стакана в серебряном подстаканнике (Л. Толстой. "Воскресение"); Она сняла с голой ноги **татарский башмачок вытряхивая из него пыль...** (Бунин. "В такую ночь"); В сенях встретил я Пугачева: он был одет по-дорожному, в шубе и в **киргизской шапке** (Пушкин. "Капитанс. дочка").

Demək, bir bildiri olaraq hazırladığımız yazımızın verdiyi imkanlar əsasında Rus ədəbiyyatının görkəmli simalarının - dil materialına böyük önəm verdiyimiz A.S. Puşkin, A.S. Qriboyedov, N.V.Qoqol, L.N.Tolstoy, A.İ. Kuprin, Q.Uspenski, N.S. Leskov, A.P. Çexov. İ.A. Bunin, M. Qorki kimi böyük yazıçıların dil materialı üzrə müşahidələr sırasında aşkar etdiyimiz nümunələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

- a) xalqın adı ilə birbaşa bağlı olan və bu adı daşıyanlar: казакин (kazakin, kazak üst geyimi, jaket növü; tarixən milli Türk xalqları alaylarında, məs., başqırdlarda hərbi üst geyimi), сибирка (Sibir kürkü); нагайка (qamçı, qırmanc; Noqay qırmancı; şallaq); татарка (Tatar qamçısı)...
- b) geyimlə bağlı: турецкая рубаха, (türk köynəyi, türksayağı işlənmiş köynək); турецкий шаль (türk şalı); турецкая феска, (türk fəsi); татарский халат (tatar xaladı); татарский тулуп (tatar tuluru; (tulun, kürk), татарские башмаки (tatar başmağı); казакский жупан (çəran; kazak çəranı), киргизская, бухарская шапка (qırğız şarkası), татарский бешмет (tatar beşmeti)...
- ç) məişət əşyaları: турецкая сабля (türk qılıncı; sabla); турецкий барабан (türk barabanı); татарский столик (türk, tatar masası "alçaq, yastı masa"), нагайка (noqay qamçısı); татарское зеркальцо (tatar güzgüsü; ayna); татарский аркан vəs. bədii örnəklərdə Türk xalqlarının həyat və məişət tərzinin, mədəniyyət ünsürlərinin güclü təsirini bəyan etməkdədir.
- c) sənət: турецкий диван, (türk divanı); оттоманка, (Osmanlı divanı); турецкие узоры (türk naxışı); турецкие букеты (türk dəməti, buketi) toxuculuq məmulatında və tətbiqi sənət növlərində qablar vəs. üzərində rəsm olunan çiçək dəstəsi; турецкие огурцы, турецкий боо (türk xiyarı, türk lobyası) dekorativ naxış, ornament; buta...

Rus dilindəki Türk sözləri içindən seçdiyimiz bu qəbildən olan sözlərlə bağlı qeyd etməmək olmur ki, digər türkiyəmlər kimi bu qrup sözlərin bəziləri həm təklikdə, həm də etnonimlərlə birlikdə işlədilir: мы бросились к **саблям**; дамы поподали в обморок (Пушкин. "Выстрел"); Я готов был уже ударить его своею **турецкую саблею**, как вдруг он снял шапку и закричал (Пушкин. "Кап.доч.") Məlum olduğu kimi *sablya* Türk sözü (sözün Doğu Slav dillərinə çox əski çağlardan-Kama bulqarlarından keçdiyi məlumdur) bayır tərəfi kəsici əyri olan qılınc atlı (süvari) Türk döyüşçüsü silahı olmuşdur; 11-13. əsrlər arasında aid bütün Rus salnamələrində rast gəlinir. Get-gedə slavyan dünyasını və Macarıstanı əhatə edir, buradan daha sonralar Avropanın qeyri-slavyan xalqları arasında yayılır. (6, s.179) Ruslar daim səfərdə olan "köçəri" türklərdən bir sıra hərbi vərdişləri əxz edərkən bu silah adı da fəallaşır və qədim rus sözyaratma nümunələri olan sablişka, sabelki, polusablişka (palaş), sabelnik, sabelşik "qılınc ustası", sablevidny "qılıncvarı" (сустав, лопасть) tibbi termini, саблязубый тигр pişikimilər fəsiləsinə məxsus heyvan; сабля-рыба qılıncvarı balıq, сабельник "çoxillik ot"(yar-

paqları qılınc tiyəsinə bənzədiyinə görə) vəs kimi müxtəlif qruplara aid kəlimələr meydana çıxmışdır. Habelə get- gedə bu sözdən qədim rus ləqəbləri: Sablya, Dolqaya Sablya, Vostraya Sablya; ardınca öz növbəsində Sablin, Vostrasablinlər kimi rus soyadları doğmuşdur. (6, s. 184; 7. T. 13, s. 27-28)

Bu məsələ ilə bağlı qeyd etməliyik ki, müəyyən bir türkünün tək halda işlənməsi ilə onun öz etnonimi-alındığı mənbə dilin adı ilə birgə işlənməsi ilə əldə olunan nəticələr fərqlidir; belə ki, xalqın adı ilə birlikdə işlənən örnəklərdə sözün ifadəliliyinin, təsir gücünün artırmasına xidmət etdiyi göz önündədir. Məsələn, Türk dillərindən alınmış və Rus dilinə uzun və intensiv əlaqələr nəticəsində keçən sözlərdən sayılan baraban (8, 1,122) öz əsas mənasıyla (zərb aləti) bərabər slav dillərinin həm hərbi, həm tibbi terminləri sırasına daxil olmuş; sözün bu dillərdə qazandığı qrammatik xüsusiyyətlər- *Дождливые капли барабанили в окна с особенной силой, ветер плакал в трубах и выл, как собака, потерявшая хозяина*(Чехов. "Цветы запоздалые"); iş növbəsini bitirmək, işi tamamlamaq: *Как отбарабанили дневные рабочие свою упряжку, двенадцать часов кряду, сейчас их ночные сменяют*(Куприн. "Юзовский завод") kimi göstərdiyimiz misallar sözün rus dilində geniş fəaliyyət imkanları daşdığına sübutdur.

Bütün bunlarla bərabər sözün həm tək, həm də öz təyinedicisi ilə istifadə edilməsinə baxaq: ... с двух сторон вдруг слышался треск **барабанов** (Л.Толстой. "Война и мир"); və ya: *Настойчивые удары турецкого барабана раздавались точно в самой голове Ромашова* (А.Куприн. "Поединок") Bu birləşmənin bənzətmə vasitəsi olaraq istifadə olunduğu məqamlara baxarsaq, onun artıq obrazlı bir ifadəyə çevrildiyini görmüş olduğumu görə biləyik: *И ты потом еще долго прыгаешь на одной ноге, яростно мотая головой, чтобы вытрясти из ушей набившуюся в них воду, которая при каждом шаге бубнит в голове как турецкий барабан* (А.Куприн. "Париж интимный")

Rus dilində istifadə edilən ayrıca **kançuk** türkünün adı ilə yanaşı bədii dil materialları içərisində **naqayka**, **tatarca** növləri ilə şəklində işlənməsi də diqqətimizi çəkdi. Türk dillərində kamçı, kamça, kırmanç, kırbaç vəs. şəkillərdə yayılan qamçı (qam feilindəndir qam "vurub-yıxmaq, vurmaq"(4,s.413) və -çi sözdüzəldici şəkilçi ilə düzəlməklə vurub-döyən alət, vasitə adı bildirir) Rus dili ilə yanaşı başqa dillərdə də (məs., Fars dilində) vardır.

Tarixi-etnoqrafik istiqamətdə araşdırmalar daha çox xalq geyimlərində mühüm yer tutur, çünki geyimlər xalq həyatının, bu həyatın xarakterini, gedən tarixi prosesləri öyrənmək üçün ciddi material verir. Nəhayət, geyim xalq kultürünün çox mühüm olan sahələrindən biridir (5, c.4) deyə bilməmişə şərait yaradır. Məlum olduğu üzrə, geyim, paltar növlərini ifadə edən bəzi qruplar öz tikiliş və biçiminə görə milli-məhəlli mənsubiyyətlərini daha artıq dərəcədə saxlayırlar; bu zaman onlar tək-cə - əşya adı olmadan, sadəcə xalq, yer adları şəklində təzahür edirlər: *Пришли посмотреть на потеху какие-то неизвестные люди довольно прилично одетые в новые **сибирки**, и поглядев немного... и ушли* (Успенский. "Про одну старушку").

Гейимlə əlaqədar olan Türk mənşəli bir sıra sözlərin rus bədii əsərlərinin dilində *Türk, Tatar, Qırğız* və s. etnonimlərlə işlənməsi geniş halda müşahidə olunur: *Волосы были обстрижены в кружок; на нем был оборванный армяк и **татарские шаровары**; В сенях встретил я Путачева: он был одет по-дорожному, в шубе и в **киргизской шапке** ("Капитанская дочка" гл.2.); Ижица в халате и в **турецкой феске**, стоял посреди двора, сердито топал ногами, размахивал руками* (Чехов. "Упразднили"); Смотрим из-под кибитки, из-за кошмы выле-

зает высокий человек в **калмыцком тулупе**, темным сукном крыт, алым кушаком подпоясан... (Лесков. "Грабеж"); Никто никогда не видел его в другом костюме, выключая разве только времени проезда царицы в Крым, когда на нем был синий **казацкий жупан** (Гоголь. "Майская ночь или утопленница"); Генерал ...сидел в **татарском шелковом халате** и с папироской в руках пил чай из стакана в серебряном подстаканнике (Толстой. "Воскресение"). На нем был красивый **казацкий кафтан** обшитый галунами (Пушкин. "Капитанская дочка")

Bir çox Türkdillərində, o cümlədən Türkiyə türkcəsində şapka əsas baş geyimlərindən bir növünü bildirsə də bir qayda olaraq onu rus alınması hesab edənlər də çoxdur. Şapka türk dillərində olduğu kimi rus dilində də həm də baş geyimlərində ümumiləşdirici bir ad sayılmalıdır: ...был он простой рабочий человечешко, а теперь перед ним квартальный **шапку ломит!**(Горький. "Хозяин") Türkdillərinə məxsus "çabak" və ya "şabak" (isti, qulaqlı xəz şapka) sözündən törəyən bu sözün Doğu slav dillərinə keçmə tarixi çox qədimdir (10, s. 21) Sözün özünün bu şəkildə Rus dilinin tarixi nümunələrində ilkin şəklinin istifadə olunduğu da üzə çıxmaqla: (Окутанный дахою черной И в длинношерстном **чебаке**, Охотник ловкий и проворный- К.Рылеев. "Войноровский") tarixizm səciyyəsinə istifadə edilmişdir. Bu söz rus dilində o qədər sürətlə və geniş yayılmışdır ki, bu dilin bir çox qrammatik əlamətlərini də götürə bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu lüğəvi vahid Rus dilində həm kişi, həm də qadın baş geyimi adını ifadə etmişdir: И вот она идет... в бархатной шубке шегольской котиковой **шапочке** – прямо на меня (Гаршин. "Происшествие"). Bu söz rus dilində məcazlaşmış ifadələrin, qanadlı sözlərin tərkibində yüksək fəallıqla istifadə olunur; *Şapkin, Şapoşnikov, Şapoşkin* kimi soyadları bu sözlə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Ədəbi-bədii əsərlərin söz varlığında öz türk təyinedicisi ilə birlikdə işlənməsi faktları da dediklərimizə sübutdur: В сениях встретил я Пугачева: он был одет по-дорожному, в шубе и в **киргизской шапке** (Пушкин. "Капитанская дочка")

Türk mənşəli başmaq(8. 1,139) özü rus və doğu slav dillərində nə qədər sıx-sıx istifadə olunmaqla bərabər("tatar başmağı" şəkildə işlənməsi (Она сняла с голой ноги **татарский башмачок**... (Бунин. "В такую ночь") onun öz milli formasında da keçdiyini göstərir: Tatar (türk) başmağı dedikdə dayaz başmaqlar, topuğu örtən çəkmə, uzunboğaz sapoqlar nəzərdə tutulur; yumşaq quzu dərisindən və ya keçi dərisindən (safyan)hazırlanan bu ayaqqabılar tikmə və dəridən kəsilib qoyulan əlavə naxışlarla bəzənir, ipək saplarla üst tikişləri ilə işlənirdi. Bəzən bu ayaqqabıların altı topuğa qədər çəkmə və quncu ona tikilib birləşdirilən qalın yun corabdan hazırlanırdı. Belə uzunboğaz ayaqqabılar başmaqlar kimi estetik gözəlliyi ilə bərabər rahatlığı ilə də fərqlənirdi. Zaman-zaman belə başmaqlar (onun xüsusi növü **içig** adlanırdı) ayaqqabı dəblərinə təsirini göstərməkdədir.

Халат – халат Şərq üslubunda geniş, enli üst geyimi. Rahat biçimli kəndli kaftanı, zipun, armyak (9,s. 359) sayacağı geyim. Rus dilində ilk tarixi mənasında - ənam, mükafat, hədiyyə, ödənilmə məhdud dərəcədə rast gəlinir, məsələn, xidməti işi ilə əlaqədar İran şah sarayı ilə sıx münasibətlər saxlayan Rusiyanın İranda səlahiyyətli səfiri Aleksandr Qriboyedov günlük qeydlərində məhz xalat sözünü "təltif, mükafat" mənasında işlətməmişdir: Аббас Мирза **халат** от отца получил; мы не ездили глазеть на эту помпу (Грибоедов. "Письма").

Xalat rus məişətində möhkəm yer tutmuş, kişi və eləcə də qadın üst geyimi kimi istifadə edilməkdədir. Rus ədəbi bədii dil materialları üzrə müşahidələr göstərir ki, bu söz müvazi olaraq bu dildə də həqiqi və məcazi mənalarında geniş istifadə olunmaqdadır. Həqiqi mənə-

da bu geyimin növ və keyfiyyət müxtəlifliyini ifadə edən: *домашний халат, арестантский халат, больничный халат, легкий халат, шелковый халат, нанковый халат, ситцевый халат, беличий халат, пестрый халат, штучный халат, ваточный халат* vəs. birləşmələrinin tərkibində işlənməsi həm də bu əşyanın və sözün işləklilik dərəcəsini göstərir.

“Yarandığı zamandan etibarən “xalатный” sifəti “xalata aid olan, xalata bağlı nə isə” mənasını ifadə edirdi. Get-gedə onun “rahatlığa meyillilik, qayğısızlıq, tənbəllik” və nəhayət “öz vəzifə borcuna məsuliyyətsizlik, ötəri, qeyri-ciddi münasibət” kimi mənalara meydana çıxır(10, s.15). Həm də buna yaxın mənada artıq kobud söz, söyüş anlamı qazanaraq qaba xarakterli ifadələr olaraq işlənilir: *Никогда не осмеливался бранить вас, а теперь вы меня вынуждаете. Тряпка! Халат!* (А.Чехов. “Шведская спичка”). “Xalat” sözü ilk mənşəcə Türk dillərinə mənsub olmasa da bir geyim növü olaraq rus dilinə tatarlardan, “yaxın türklərdən” onların dillərindən keçdiyi heç kimdə şübhə yeri qoymur. Çünki “xalat” sözü bir çox hallarda Rus bədii dilində təyinediciləri ilə birlikdə: *казанский халат, бухарский халат, татарский халат* birləşmələri şəklində işlədilir: *В бухарской шапке и халате я буду петь моих богов. И буду ждать* (Пушкин. Стихи); *Недалеко от Пьера шел, видимо, пользующийся общим уважением своих товарищей пленных, толстый майор в казанском халате, подпоясанный полотенцем, с пухлым, желтым, сердитым лицом* (Толстой. “Война и мир”); *Я застал его, как обыкновенно заставал потом утром в Москве и в Петербурге, в татарском серебристом халате, с голою грудью, не окруженного ни малейшим комфортом* (К.Полевой. “Из записок”, Бах: “Пушкин в воспоминаниях современников” китабында).

Türk şalı (Шаль şal) – yundan və s. toxunmuş böyük baş örtüyü; nazik yumşaq yun parça (1, 4, s.497). Tarixən Şərqdə əsas baş örtüyü olan şal rus geyim mədəniyyətində geniş yer tutmuşdur. Bir çox illər ərzində, xüsusən XIX əsrdə kübar cəmiyyətində dəbdə olmuşdur. Baş geyimlərinin uzaq keçmişindəki çeşid müxtəlifliyi və zənginliyi onu göstərir ki, baş geyimi və örtükləri başı, saçı qorumaqla yanaşı ictimai vəziyyəti də bildirməyə xidmət edirdi. Rus dilində işlənməsinə gəldikdə qeyd etməliyik ki, həm şal, yaylıq; həm də örtük, materiya adı olaraq istifadə edilmişdir(3, s.552): *Перед окошками множество чиновников в богатых шалевых платьях, суетятся в промежуточных аллеях.* (Грибоедов. “Путевые записки”). **Örtük:** [Епитафия] на деревянных и каменных крестах и всяческих мавзолеях, на гранитах и сикоморовых саркофагах, на пеленах мумий ...на драгоценных **шалах**, покрывающих гробы халифов (И.Бунин. “Надписи”). Bu dildə özünün ən geniş mənasında- qadın baş yaylı: *...захватил голову в серой шали и припал к ней папахой* (Бунин. «Игнат»). Еyni zamanda “türk şalı” şəklində onun ən keyfiyyətli növü nəzərdə tutulmuşdur: *Я заметила, что внимание дяди обращала особенно белая **турецкая шаль** и бриллиантовые серьги* (Т.Пассек. “Из дальних лет”)Rus dilində yaxalığ növü- üst geyimində paltarın(palto, köynək vəs.) boyunca “шалевый воротник” (şal yaxalığ köks aşağı uzanan xüsusi yaxa biçimi(7, т.17. с.1254) şəklində də istifadə olunur.

Nümunələrdə verməyə çalışdığımız шаровар, шапка, феска, шаль, тулуп, жупан, халат, башмак, ермолка sözləri ilə işlənməmiş təyinedici kəlmələr – etnonimlər onların düzgün mənsəyinin, etimologiyasının müəyyənləşdirilib ortaya çıxarılmasına yardım etmişdir.

Turetskiy şal- bu misallardan aydın olur ki, dilimizdə olan bəzi sözlərin etimologiyasını təkcə sözlərin deyil, həmin sözlərlə ifadə olunan varlığın haradan. Necə, nə zaman gətirildiyini də öyrənməyə kömək edir (2,s.75)

Türk etnonomlarının hər hansı bir sözə yaxınlaşdırılıb birlikdə işlədilməsi sənətin üslubu; ənənvi keyfiyyətləri təyin etməklə bağlı olur: На нем парусинное пальто, такие же пантолоны и пикейный жилет с **тюрецкими** букетами (Лесков. "Некуда") Türk buketi(dəməti, gül dəstəsi) baş yalıqları, üst geyimi bəzəklərilə bərabər, qab-qacaq, xüsusən sini (podnos) üzrə, habelə kaşı, saxsı üzərindəki türk sənəti örnəklərini nəzərdə tutulur. Bu mənada türk aynası (güzgüsü) ifadəsi də kənarları türk sənəti örnəkləri ilə bəzədilmiş əşya nəzərdə tutulur Beləliklə, **тюрецкие букеты** (türk dəməti, buketi) toxuculuq məmulatında və tətbiqi sənət növlərində qablar vəs. üzərində rəsm olunan qərənfil və qızıl gül şəkilləri üstün mövqe tutmaqla gül-çiçək dəstəsi; **Девка стоя перед маленьким **тюрецким** зеркальцем, убирала платком голову ("Казак")** "türk aynası" da dedikdə həmin üslubda hazırlanmış əşyalardan biri nəzərdə tutulur.

Rus və slavyan xalqlarının mədəni və əxlaqi-mənəvi mənbəyinin gücləndirilməsi sayəsində Türk mədəniyyətinin rolu məhz belə təkzibedilməz, tutarlı faktlarla təsdiqlənməkdədir.

Rus ədəbi-bədii dilində bir çox Türk sözləri ilə işlənmiş müxtəlif etnonimlər həmin sözlərin etimologiyasının da düzgün müəyyənlişməsinə yardım etmişdir. Bu keyfiyyət Rus dilindəki Türk sözlərinin mənşəyini dəqiq təyin etməklə yanaşı həm də Türk xalqları adı ilə müəyyənlişən həmin sözlərlə ifadə olunan varlığın haradan, necə, nə zaman gətirildiyini də öyrənməyə kömək edir.

Məqalədə Türk xalqları etnoqrafik xüsusiyyətlərini daşıyan mədəniyyət örnəkləri ilə bağlı rəsmlər də nümayiş etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cildə), Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006
2. Dəmirçizadə Əbdüləzəl. 50 SÖZ, Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1969
3. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков, М., изд. Восточной литературы, 1962
4. Древнетюркский словарь (под ред. В.М. Неделева, Д.М. Насилова, Э.П. Тенишева, М.М. Щербака), Ленинград, Наука, 1969
5. Древняя одежда народов Восточной Европы, Москва, Наука, 1986.
6. Одинцов Г.Ф. К истории слова «сабля» в русском языке.-Этимология 1986-87, М., Наука, 1989
7. Словарь современного русского литературного языка (в17-ти томах); изд. АН СССР, 1950-65; т.17.
8. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка (в 4-х томах), М., Прогресс1986-87
9. Шипова. Е.Н. Словарь тюркизмов в русском в русском языке, Алма-Ата, Наука, 1976
10. Юналеева Р.А. Лексико-семантическое развитие тюркских названий головных уборов в русском языке. -Советская тюркология, 1978, №5,(s.20-25)

UOT:398;801.9**AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU FOLKLORUNDA SANAMALAR****Məleykə MƏMMƏDOVA**

AMEA Folklor İnstitutu

Bakı / AZƏRBAYCAN

mmeleyke@gmail.com

XÜLASƏ

Sanamaq, saymaq mənasına gələn "sanama" xalq ədəbiyyatının, xüsusilə uşaq folklorunun maraqlı janrlarından biridir. Anadolu folklorunda "sayışmaca" olaraq bilinən sanamalar adətən uşaq oyunlarında oyuncu seçimi zamanı söylənir. Eyni zamanda uşaqlara sayları və müxtəlif əşyaların əlamətlərini öyrətmək məqsədilə də sanama söylənir. Azərbaycan və Anadolunun müxtəlif bölgələrində fərqli variantları olan sanamalar zənginliyi ilə diqqət çəkir.

Məqalədə Azərbaycan və Anadolu folklorunda olan sanamalar qarşılıqlı şəkildə müqayisə edilmişdir. Hər iki bölgəyə xas barmaqlarla, saylarla və əbə seçimi ilə bağlı sanama nümunələri verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Anadolu, folklor, sanama.

"SANAMALAR"(TO NUMERATE) IN AZERBAIJAN AND ANATOLIA FOLKLORE**SUMMARY**

Known as to numerate "sanama" is one of the interesting genres of folk literature and especially kid's folklore. Known as "sayışmaca" in Anatolia folklore these "sanamalar" (numerates) are used in kid's plays for choosing player. It is also used for to teach numbers and signs of different things at the same time. Having different variants of "sanamalar" which belong to the different parts of Azerbaijan and Anatolia attract attention by its richness.

In the article "sanamalar" have been compared mutually which belong to Azerbaijan and Anatolia folklore. Concerning both countries samples have been given about fingers, numbers and choosing "ebe".

Key words: Azerbaijan, Anatolia, folklore, sanama.

«САНАМА» (СЧИТАЛКА) В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНАТОЛИЙСКОМ ФОЛЬКЛОРАХ**РЕЗЮМЕ**

«Санама» (считалка), которые означают считывание, считать, являются одним из интересных жанров народной литературы, особенно детского фольклора. «Санама» (считалка), которые в Анатолийском фольклоре известны как «сайишмача» (подсчет), обычно используются в детских играх во время выбора игрока. «Санама», также используется с целью обучения детей числу и приметам различных вещей. «Санама», различные варианты которых имеются в различных регионах Азербайджана и Анатолии, привлекают внимание своим богатством. В статье были обоюдно сопоставлены «Санама» из азербайджанского и анатолийского фольклора. Даны образцы характерные обеим регионам, связанные считалками для пальцев, для числения и выбора «эбе» (повитухи).

Ключевые слова: Азербайджан, Анатолия, фольклор, санама.

Giriş

Sanama sözü farsca isim olub "Sanamaq"dan gəlir. "Sanamaq" isə "saymaq" feilindən gəlir, onun da mənası rəqəmləri sıra ilə demək, sadalamaqdır [4, səh.32,51]. Lüğətlərdəki mənasından da anlaşıldığı kimi, sanamalar əsasən say sistemini öyrənmək, yaxud öyrətmək məqsədilə yaranmış uşaq folklorunun maraqlı janrlarından biridir. Sanamalar vaxtilə ibtidai təfəkkürün yaratdığı, ilkin insanların təbiətdəki ayrı-ayrı predmetlərin sayını, sırasını, rəngini, əlamətini və s. müəyyənləşdirmə dövrünü daha çox xatırladan poetik parçalar olduğunu qeyd

edən A.Nəbiyev zaman keçdikcə onların ilkin xüsusiyyətlərinin unudularaq uşaq oyunları zamanı oyunu təşkil etmək məqsədilə istifadə edildiyini vurğulayır [13, səh.554].

Sanamaların yaranmasında əsasən üç ehtimal nəzərə çarpır. Birincisi, rəqəmləri və sayıları öyrənmək, ikincisi isə, sayı bilməyin uğursuzluq sayıldığı ehtimalına görə sanamalar yaranmışdır, üçüncüsü də, hürufilərin say sistemi ilə bağlıdır ki, onlar hər bir rəqəmin rəmzi mənasını yaratmış və beləliklə sanamalar meydana gəlmişdir [13, səh.556-557].

Göründüyü kimi, sanamaların yaranmasıyla bağlı müxtəlif fərziyyələr olsa da, hər halda insanlıq tarixi qədər qədim olan sanamalar uşaqlara ətrafda olan əşyaların xüsusiyyətlərini, saylarını, əlamətlərini öyrətmək məqsədi güdür. Üstəlik bu epik parçalarda bir liriklik əlamətləri də özünü göstərir, bu da öz növbəsində balaca uşaqlara nəsə öyrədərkən maraqlı, əyləncəli və uşaqları əzizləmə xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Anadolu folklorunda "sanama" janrının qarşılığı "sayışmaca"dır. Sayışmaca sözü "sayışmaq" sözündən gəlir, farsca olan bu sözün mənası; qarşılıqlı hesablaşmaq, uşaq oyunlarında əbəyi və ya oyunçuları müəyyənləşdirmək üçün qarşılıqlı saymaqdır [3, səh.2695].

Sanama və ya sayışmacalarda diqqəti çəkən əsas məsələ odur ki, birincisi balaca uşaqlara nəsə öyrətmək, ikincisi isə, uşaq oyunlarında oyunçu seçimi zamanı istifadə edilməsidir. Sanama və sayışmacaların bu iki əsas funksiyasını nəzərə alaraq fikirlərimizi daha dolğun çatdırmaq üçün hər iki bölgəyə aid sanamaların bənzər və fərqli nümunələrini, xüsusilə barmaqları və sayları öyrətmək və əbəyi seçimi üçün söylənən təkərləmə örnəklərini incələyərək göstərmək olar.

Barmaqları öyrətmək üçün söylənən təkərləmələr

Azərbaycan və Anadolu folklorunda uşaqları əzizlərkən anaları, nənələri onlara barmaqlarını tanımaq, uşaqlarla oynamaq məqsədilə barmaqlarla əlaqəli sanama, sayışma tipli təkərləmələr söyləyirlər. Bilindiyi kimi, balaca uşaqlar hələ danışmağı bacarmadığı və bir çox şeyi tam qavramadıkları yaş dövrlərində ana və nənələrinin qucağında əzizlənməyə və onların barmaqları ilə oynanılmağa, incə toxunuşlarla oxşanılmağa çox ehtiyac duyurlar. Müdrik nənələrimiz, analarımız uşaqların bu xüsusiyyətlərini göz önünə alaraq onların barmaqları ilə oynamaq üçün və eyni zamanda yaddaşlarını gücləndirmək, danışığı öyrətmək məqsədilə bu cür təkərləmələr uydurmuşlar. Bir-birindən maraqlı barmaq təkərləmələri zənginiyi ilə maraqlı doğurur.

Azərbaycan variantları

*Hulu hulu hoza,
Dörd yanı sebzə.
Bu atdı,
Bu tutdu,
Bu bişirdi,
Bu yedi,
Cüncülüyə qalmadı [14].*

*Baş barmaq,
Başala barmaq.*

*Uzun Hacı,
Qıl turağı,
Xırdaca bacı.
Bu vurdu,
Bu tutdu,
Bu bişirdi,
Bu yedi,
Vay, bəbəyə qalmadı [13, səh.554-555].*

Anadolu variantları

Anadolu uşaq folklorunda isə barmaqlarla əlaqəli elə təkərləmələr var ki, orada sadəcə uşağa barmaqları deyil eyni zamanda duyğu orqanlarımız da öyrədilir:

*Beş duyum var,
Beş de parmağım.
Duyuları sayalım,
Göz, kulak, burun,
Dil, deri.
Kardeşimin eli.
Sayalım bir eldeki
Parmakları,
Bir, iki, üç, dörd, beş,
İşte hepsi eşitlendi [16, səh.1].*

Bir başqa barmaqla bağlı təkərləmədə isə hər iki əlimizdə olan on barmaqları sayaraq uşaqlara eyni zamanda ona qədər saymağı öyrətmək məsələsi də əsas yer tutur:

*Sağ elimizde beş parmak,
Sol elimizde beş parmak.
Say bak, say bak, say bak.
Hepsi eder on parmak.
Sen de istersen say bak [16, səh.1]*

Sayları öyrətmək üçün söylənən təkərləmələr

Uşaqlara sayları, rəqəmləri öyrətmək üçün də istifadə edilən sanamalar və sayışmalar həm Azərbaycan, həm də Anadolu folklorunda müxtəlif variantları, qafiyə, ahəng, ritm zənginliyi ilə seçilməklə yanaşı, bu təkərləmələrdə uşaqlara sayları daha asan və əyləncəli şəkildə, tək və cüt rəqəmləri müxtəlif söz çalarları, söz oyunları istifadə etməklə öyrətmək funksiyası diqqəti çəkir.

Azərbaycan variantları:

*Bir-iki bizimki,
Üç-dörd qapını ört.
Beş-altı daş altı,
Yeddi-səkkiz Firəngiz,
Doqquz-on qırmızı don [14].*

*Bir-iki qırmadı,
Üç-dörd vurmadı,
Beş-altı xurmadı,
Yeddi-səkkiz qurmadı,
Doqquz-on durnadı [13, səh.556].*

1-dən 10-na kimi olan rəqəmlərlə bağlı elə sanamalar da var ki, sırf ona qafiyə olsun deyə yanına sözlər gətirilir. Amma bu sözlər seçilərkən ətrafımızda gördüyümüz, bildiyimiz asan sözlər seçilir ki, uşaqlar üçün maraqlı və yadda qalıcı olsun. Aşağıda verilən sanama nümunəsi Qarabağ bölgəsinə xas olsa da, bu tip bənzər sanama variantlarına digər bölgələrimizdə də rast gəlmək mümkündür.

*Bir birə
İki iynə.
Üç üzük,
Dörd deşik,
Beş beşik.
Altı alma,
Yeddi yemiş,
Səkkiz sərçə,
Doqquz donuz,
On oraq [7, səh.376].*

Rəqəmlərlə bağlı sanamalarda uşaqlara tək və cüt rəqəmlər öyrədilməklə yanaşı, onluqlar, hətta 90-100-ə qədər olan sayların simvolik mənaları da açılır:

*Doxsan bir – torpaqdır,
Doxsan iki – yarpaqdır,
Doxsan üç – addır,
Doxsan dörd – oddur,
Doxsan beş – baladır,
Doxsan altı – bəladır.
Doxsan yeddi – dünyadı,
Doxsan səkkiz – rəyadı,
Doxsan doqquz – səsdır,
Yüz – bəsdır [13, səh.56].*

Anadolu variantları:

Anadolu folklorunda da Azərbaycan folklorunda olduğu kimi rəqəmlərlə bağlı təkərlemələr həm funksiya, həm də forma baxımından bənzərlik göstərir.

*Bir iki, ormandaki tilki,
Üç, atlaması güç.
Dört, eteğini ört,
Beş, beş kardeş,
Altı, altınımı çaldı,
Yedi yemeğimi yedi,
Sekiz, gezmeye gitti.
Dokuz, doktor oldu çıktı.
On, yatağıma kon [15, səh.1].*

Anadolunun Tekirdağ və bir çox bölgələrinə xas olan, və uşaqların sevərək söylədiyi 1-dən 5-ə qədər saylarla bağlı aşağıdakı təkrəlmə də yığcamlığı, yadda qalıcılığı ilə diqqətçəkicidir:

*Mini mini birler,
Patlak gözlü ikiler.
Çalışkandır üçler,
Tembeldir dörtler,
Kapı dışarı beşler [1, səh.165].*

Anadoludan olan bir başqa nümunədə isə 1-dən 10-a qədər olan rəqəmlərin uşaqlara öyrədildiyini görürük:

*Bir iki üç, ebelik yaması güç.
Dört, beş, sen bana eş.
Sonra gelir altı, oyun yarıda kaldı.
Yedi, ebeyi yedi.
Sekiz, arkada bekledi.
Dokuz, on, komşunun damına kon [16, səh.2].*

Anadoluda xüsusiləşmiş isim kimi çıxış edən və 6-dan 10-a qədər olan saylarla bağlı bir başqa təkrəlmə nümunəsi isə belədir:

*Altılar altınlarını çaldılar,
Yediler yemeğimi yediler.
Sekizler seke seke gittiler,
Dokuzlar doktor olup çıktılar,
Onlar bizi okuttular [1, səh.165].*

Anadoluda rəqəmlərlə bağlı elə təkrəlmə nümunələri də var ki, onlar tapmaca xüsusiyyəti daşıyır. Söyləmək istənən rəqəmin öncə xüsusiyyətləri sadalanır, ən sonda isə həmin rəqəmin adın çəkilir:

*Sayıları sayarken,
Karşıma çıkar birden.
Ne aslan, ne kaplan,
Burma bıyıklı tavşan.
Tutması güç mü güç;
Adı üçtür, üç [15, səh.2].*

Bəzən sayılarla əlaqəli elə təkrəlmələrə rast gəlirik ki, onlar uşaqlara həm vurma cədvəlini daha asan yadda qalmağa kömək edir, həm də uşaqları sağlam qidalanmağa təşviq edir. Belə təkrəlmələrdən biri "2`lər bəslənmə" dir:

2`lər Beslenme

*1x2=2 Hani çorbamın teki?
2x2=4 Ekməğin üstünü ört.
3x2=6 Bu ne güzel kahvaltı?
4x2=8 Kahvaltıyı çok severiz.
5x2=10 Nerde benim limon?
6x2=12 Tabakta yemek bırakılmaz ki?
7x2=14 Tencerenin kapağını ört.*

8x2=16 *En sevdiyim yemektir mantı.*
9x2=18 *Akşama yemeğe bekleriz.*
10x2=20 *Misafirler geldi mi? [15, səh.1]*

Görüldüyü kimi, təkərləmədə sadəcə vurma cədvəli və sağlam qidalanma deyil, eyni zamanda süfrə mədəniyyətindən də söz açılır, boşqabda yeməyi artıq eləməməyin gərəyi, kahvaltının, yəni səhər yeməyinin önəmi və s. də vurğulanır.

Əbə seçimi təkərləmələri

Sanamalar uşaqlara say sistemini, yaxud əşyaların əlamətlərini, xüsusiyyətlərini öyrətməklə yanaşı eyni zamanda uşaq oyunlarında oyuna başlamazdan əvvəl əbə və qrup oyunçularını seçmək məqsədilə də söylənilir. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda “mamaça” mənasında işlənən “əbə” sözü uşaq oyunlarında oyunu idarə edən, qrupa qarşı tək başına oynayan əsas iştirakçıya verilən adlardan biridir. E.Aslanov “əbə” sözünə qərb rayonlarımızda daha çox rast gəldiyini vurğulayaraq, həmin sözün uşaq oyunlarını idarə edən iştirakçıya verilən addan başqa uşaq oyunlarında içinə qoz, fındıq və s. atılan çalaya da deyildiyini qeyd edir [2, səh. 255]. Həmçinin bəzi bölgələrimizdə oyunu idarə edən iştirakçıya əbə yerinə molla da deyilir.

Azərbaycan nümunələri:

*Evdə tikiş tikirdim,
Birdən qapı döyüldü.
Elə bildim atamdı,
Açdım gördüm siçandı.
Siçana bir təpik vurdum,
Getdi dəydi divara.
Divardan bir qız çıxdı,
Adın qoydum Tamara.
Tamara-Tamara tat qızı,
Erməni saldat qızı.
Tamara getdi beş günə,
Gəlmədi on beş günə.
Tamaranı çayda gördüm,
Əlində bayda gördüm [8, səh.428].*

Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinə aid olan bu təkərləmənin bənzər variantı Ordubad bölgəsində, xüsusilə Y.Əylisdə çox məşhurdur. Əylisdə yaşayan ermənilərin Əylis caamatının başına açdıqların oyunlardan sonra yaddaşlarda silinməyən erməni xəyanətlərinin nəticəsi, o xalqa olan hirs, qəzəbi sanamalarda uşaqların erməni qızı olan Tamaraya yönətdiyini görürük:

*Oturmuşdum divanda,
Semiçka çıtdayırdım.
Birdən qapı döyüldü,
Elə bildim atamdı.
Açdım gördüm canavar.
Canavara bir təpik,
Getdi girdi divara.
Divardan bir qız çıxdı,
Adın qoydum Tamara.*

*Tamara, Tamara tat qızı,
Erməni saldat qızı.
Tamaranı aldatdılar,
Beş qəpiyə aldılar,
On qəpiyə satdılar [14].*

Əbə seçimi zamanı bəzən uşaqlar oyuna tez başlamaq üçün tələsdiklərindən qısa təkərləmələrə daha çox üstünlük verirlər. Belə təkərləmələrdən biri uşaq vaxtı çox söylədiyimiz aşağıdakı sanamadır:

*Ekidi-bekidi bilmərəm,
Laləni dindirmərəm.
Lalə yaman forsludur,
Nizaminin dostudur [14].*

Bəzən elə maraqlı sanamalara da rast gəlirik ki, bu sanamalar əbə seçimi üçün düzülən uşaqların ata adına uyğunlaşdırılır. Məsələn, oyunçuların ata adı Həsən, Əli, Vəli və s. isə, ona uyğun deyilir:

*Həsən dayı tar çalır,
Arvadı qarmon çalır.
Uşaqları oynayır,
Qonşuları əl çalır [14].*

Əbə seçimi zamanı söylənən məşhur sanamalardan biri “İynə-İynə” dir. Azərbaycanın demək olar ki, bir çox bölgəsində bu sanamanın müxtəlif variantlarına rast gəlmək mümkündür. Həmçinin variantlar çox oxşardır, bəziləri qısa, bəziləri daha uzundur və sözlərinin əksəriyyəti eynidir.

*İynə-iyənə,
Ucu düymə,
Bər bərincan,
Şam ağacı,
Şatır keçi.
Qoz ağacı,
Qotur keçi.
Dayım oğlu,
Kor Musa.
Haldır dedi,
Huldur dedi.
Gələn ayı,
Çəh çiçəyi,
Maxmirəyi.
Gül-çiçəyi.
Vur nağara,
Çıx qırağa [8, səh.428].*

“İynə-İynə” sanaması eyni zamanda uşaqların oyun şəklində icra etdiyi bir təkərləmədir. Əbə olan oyunçu digər uşaqların üzərində bu sanamanı sayaraq, sonuncu söz kimdə qurtarsa, oyundan çıxmış olur, bütün oyunçular çıxana qədər əbə oyun boyunca bu təkərləməni təkrar-təkrar söyləyir.

Əbə seçimi zamanı söylənən sanamalardan biri də “Motal-Motal”dır. Bölgələrimizə görə fərqli variantları olan bu təkərləmə aşağıdakı kimidir:

*Motal-motal,
Dərman atar,
Qır atar, qaymax tutar.
Çimmə-çilih,
Yeddi illih,
Səhər səkkiz,
Durna doqquz,
Qaranquş,
Qapını aç,
Geri qaç [8, səh.428].*

“Motal-Motal” sanamasının bir başqa variantı isə belədir:

*Motal, motal, tərsə mota.
Qıl atar, qaymaq tutar.
Ağ quşum, ağarçınım.
Göy quşum, göyərçinim.
Qarğa qara, durna çala.
Çilmə çilik, bircə əmlik.
Çəmbər çarıq, Əmrəqulu.
Vur nağara, çıx qırağa [13, səh.557].*

Əbə seçimi zamanı söylənən sanamalardan Qarabağ bölgəsinə aid maraqlı nümunələr isə aşağıdakılardır:

*Əkdim noxud,
Bitdi söyüd.
Yarpağıdı,
Şabalıdı[7, səh.376].

*Bəli-bəlican,
Şam ağacı,
Şatır keçİ.
Qoz ağzı,
Qotur keçİ.
Hoppan, huppan,
Yırıl, yırtıl,
Su iç qurtul[7, səh.376].

*Duman, keç, keç,
Duman, qaç, qaç.
Mən anamın ilkiyəm,
Ağzı qara tülküyəm.
Səni tutub asaram,
Ağzına daş basaram [7, səh.376].

Mamed, Mamed,
Əlində abed.
Yürüdü Mamed,
Töküldü abed.
Ağlama Mamed,
Verərəm abed.
Ağladı Mamed,
Vermədim abed [7, səh.376].

Tramvayım qırmızı,
İçində doxtur qızı.
Salam verdim almadı,
Sımsığıını salladı [7, səh.376].

Dadaş, Dadaş,
Şalvarı yaş.
On iki lavaş,
Bir qazan aş.
Onu yeməsən,
Təpənə daş [7, səh.376].

Əbə seçimi təkərləmələri Anadolu folklorunda çox zəngindir. Əhməd Cəfəroğlu "Anadolu Dialektolojisi Üzrə Malzeme" kitabında Anadolunun müxtəlif vilayətlərindən topladığı oyunları və təkərləmələri bir yerə yığmışdır. Bu zənginliyi göstərmək məqsədilə aşağıda vilayətlərə görə "Əbə seçimi təkərləmələri"ni vermək məqsədə uyğundur.

Konya vilayəti "Əbə seçimi" təkərləmələri:

İğne batdı,
Ciyerimi yakdı.
Tombil guş,
Arabaya goş.
Çıngıldaklı mungıdaklı goş [9, səh.3].

Ene mene dostum,
Ben sana küsdüm.
Armudu kəsdim,
Tavana asdım.
Tap dedi düştü,
Gargalar uçdu.
Annem yoğurt getirdi,
Kedi burnun batırdı.
O kediyi napmalı?
Minareden asmalı.
Minarede bir guş var,
Ganadında gümüş var.
Eniştemin cebinde,
Türlü türlü yemiş var [9, səh.3].

Engik mengik,
Engarebik dibik.
Effer keffer,
Mangal mucuk,
Tas, tus, pis [9, səh.3-4].

Ene mene,
Endişeme.
Lale kökü,
Demir otu.
Tas tuz,
Engili mengili gız [9, səh.4].

Yapma yupma,
Dengil dütmə.
Açığan buçulğan,
Felfele,
Oturən guş.
Allı gelin,
Pullu gelin,
Çek ayağını,
Tilli gelin [9, səh.4].

Gımfı gındalifo,
Adelek badelek.
Yaz,
Yazda bir,
Güz,
Güzde bir,
Tömtömelaki tök [9, səh.4].

Evcı gelir ev alır,
Göncü gelir gön alır.
Bir mut,
İki mut,
Uç mut,
Dört mut,
Beş mut,
Altı mut,
Yedi mut,
Sekiz mut,
Dokuz mut,
On mut,
Combut [9, səh.4-5].
İsparta vilayəti "Əbə seçimi" təkərləmələri:
Çıktım erik dalına,

Baktım tren yoluna.
Üç gemi geliyo,
Biri ağa,
Biri paşa,
Ortancıl Kemal paşa [9, səh.37].

Piri piri panbuk,
Eprişime sandık.
Gettim deve yoluna,
Deve yolu bit pazarı.
Deve yolunda ayı,
Ayı beni gorkutdu,
Kulağını sarkıtdı.
Andala mandala,
Çek şunu,
Sandala [9, səh.37].

Ay maya kumpanya,
Bir şişe şampanya,
Beyoğluna getdik.
Beyoğlu hasta,
Çorbası tasta.
Püskülü mavi,
İnadına gavi [9, səh.37].

Ena mena dodi,
Dodi sefren bodi.
Sefran boz sefran boz,
İsmi rengi alakaz,
Fransız tos [9, səh.38].

Aveleme develeme,
Deve kuşu kovalama.
Çengi, çember,
Miski, amber.
Tazı tuzi,
Ne zaman geldin?
Yazın geldim.
Yazılalım çizilelim,
Bir tahtaya dizilelim.
Encik, boncuk,
Rebbi a çocuk [9, səh.38].

Elim enek,
Yerden çıkan bayanak.
Yelli yelli kocası,

*Ha bülbülüm çağırdak.
Dereyə vardım,
Dere beni korkuttu,
Kulağımdan sarkıttı.
Salla bunu,
Çek şunu [9, səh.38].*

Kaysəri vilayəti "Əbə seçimi" təkrəlmələri:

*Fındık fıstık,
Gadife yastık.
Vallah yenge,
Ben basmadım,
Horuz basdı [9, səh.77].

*Birem ikem,
Kamçı dikem.
Saram sakız,
Doram dokuz,
Tamam otuz [9, səh.77].

*İni bini,
Ucu dini.
Gavun garpuz,
Sarı yıldız,
As,tıs, pıs [9, səh.77].

*İnne iplik,
Yıldız diplik.
Muammerim makineyim.
Sarmanın sandıkayım,
Bülbülüm çıksın güllüm [9, səh.77].

*İyne minne,
Ucu dinne.
Kuş dillice,
Laga luga,
Pirinç turunç [9, səh.78].

*İnne binne,
Ucu dinne.
Filfillice guşdillice,
Şaka luka,
Piriş turuş [9, səh.78].

*Mızıh mızıh mahara,
Ekmek goydum ahıra.*

Ahır kapısı kitli,
Bu gızın başı bitli [9, səh.78].

Ya şunda,
Keça kulah başında.
Deveye bindim,
Dengimi attım çattım,
Çanah şunda hohar [9, səh.78].

İyne battı,
Canımı yakdı.
Tombul kuş,
Arabaya koş.
Arabanın tekeri,
İstanbulun şekeri.
Hap hup,
Altın top [9, səh.79].

O dosi
Dosi çikolata,
Buz gibi limnota.
Limnota bitti,
Goca garı evden getti [9, səh.79].

Bahçelerde tahta,
Biz gediyo bu hafta,
İnemiz dordu,
Adı olsun Fatma.
Aman taralelim,
Canım taralelim,
Ebe ebe ümbüs,
Saçları başları sünbül [9, səh.79].

İyne iplik,
Yıldız kirpik.
Sarma satır,
Kerme batır,
İstanbuldan şeker getir [9, səh.79].

Bon bon portakali,
Lile pepe o.
Semali vali,
Kapleme do.
Kaleli kaleli,
Ladem do [9, səh.80].

Bedi co,
Conbidi badi pufra,
Beni ago ün dö trua [9, səh.80].
Çorum vilayəti "Əbə seçimi" təkərləmələri:
Ovalama dovalama,
Çengi çenber,
Miski enber.
Tazı tuzu,
Berber gızı.
Yazın geldin,
Yazılalım, yuzulalım,
Bi ipliğe dizilelim.
Teker, teker çizilelim.
Encik, mencik,
Gö boncuk [9, səh.105].

Ovalama, dovalama,
Kedi guşu govalama.
Helkede bülbül,
Çıkanda sünbül,
Çekdil, çıkdıl [9, səh.105].

Gızın adı Raiife,
Ebem yoğurt getirmiş,
Kedi burnunu batırmış,
Bu kedii napmalı?
Minareden atmalı.
Minarede bir guş var,
Ganadında gümüş var.
Eniştemin cebinde,
Türlü-türlü yemiş var.
Çekdil, çıkdıl [9, səh.105].

İnne batdı,
Canımı yakdı.
Tonbul goş,
Arabaya goş.
Arabanın tekeri,
İstanbulun şekeri.
Çekdi, çıkdıl [9, səh.106].

Bir, iki, üç, dörd,
Beş, altı, yedi, sekiz,
Dokuz, on,
Dağlara gon.
Gırmızı don,
Limon [9, səh.106].

İnne iplik,
Yıldız kiprik.
Sarma satı,
Kome batır.
İstanbuldan
Gelin getir [9, səh.106].

Türkün gemisi gırmızı direkli,
İçindeki askerleri arslan yürekli.
İngilizin gemisi yeşil direkli,
İçindeki askerleri saman yürekli [9, səh.106].

İnne minne,
Ucu duğme,
Berber gece,
Camdan şama bak.
Pisik pisik,
Bana bak.
Ben bu suyu içemem,
Goyunu guzuyu seçemem [9, səh.106].

İndiz mindiz,
Cari cenber.
Misgili ganber,
Gılıcı bezir,
Bişti bilor [9, səh.107].

İrbih lüle,
Vara gele [9, səh.107].

Ala dana,
Gara dana,
Şükür bizi yaradana.
Evcı geldi,
Evinı aldı.
Gopek geldi,
Gonünü aldı.
Bir mut,
İki mut,
Üç mut,
Dört mut,
On but,
Conbut [9, səh.107].

Niğde vilayəti "Əbə seçimi" təkarləmäləri:

Ala ma a,
Portagala,
Çile mile pof [9, səh.127].

O lali sa,
Leblebi ise,
Tavuh kese.
Mum yahya,
Ebe ise,
Ebe ise,
Zerdalo [9, səh.127].

Hık mık,
Nerden girdin,
Ordan çık [9, səh.127].

Ene mene dosi,
Safranbosi safranboş.
Safranbos,
Fransızı tos [9, səh.127].

Ene mene düdü,
Mene hayrola?
Çukulata,
Enlik menlik.
Baba toriye,
Terlik.
Top toriye,
Top topa.
Lik-ya,
Metelik ya [9, səh.127].

Anadoluda uşaqların oyuna başlamadan öncə əbə seçimində ən çox istifadə etdikləri təkrəlmələrdən biri də "Ya şunda, ya şunda"dır:

Ya şunda,
Ya şunda.
Kele kuçek,
Şamnan gelen.
Datlı şeker,
Şunda gokar,
Şunda çihar [9, səh.131].

Adətən bu cür təkrəlmələr əldə gizlədilərən daşı tapmaq üçün deyilir. Düz tapan əbə olmaqdan qurtulur, əksi təqdirdə əbə olur.

Əhməd Cəfəroğlunun toplayıb tərtib etdiyi "Ya şunda" təkrəlməsi Anadolunun Niğdə vilayətinə xasdır. Bu təkrəlmənin bənzəri Azərbaycanın bir çox bölgələrində xüsusilə də Ordubad rayonunda oyuna başlamadan öncə əbə seçimi zamanı çox istifadə edilir. Hətta bəzən uşaqlar bu təkrəlməni istifadə edərək əllərində nəsə balaca bir əşya gizlədərək oyun şəklində icra edirlər. Bu zaman oyuncu sayı azı iki nəfər olmalıdır:

*Ya bundadır, ya bunda,
Mən deyirəm bundadır,
Allah qoysa, bundadır [14].*

Ordubada xas bu təkərləmənin başqa bir variantı isə Göyçə bölgəsinə xasdır:

*Ya bundadır, ya bunda,
Havla, çörək dükanda,
Nənəm dedi: aç bunda [6, səh.749].*

Bu təkərləmənin Anadoluda daha çox yayılmış qısa varinatı isə aşağıdakı kimindir:

*Ya şunda,
Ya bunda,
Keçe kulah başunda [10, səh.28].*

Nəticə

Azərbaycan və Anadolu folklorunda olan sanamalar bənzər oduqları qədər zəngindir. Hər iki bölgənin sanamaları uşaqlara saymağı, müxtəlif əşyaların əlamətlərini öyrətməklə yanaşı əsas funksiyalarından biri də uşaq oyunlarında əbə, oyunçu seçimi zamanı söylənməsidir. Bu cür sanamalar təkərləmələrin digər çeşidləri kimi uşaqların yaxşı vaxt keçirməsi ilə yanaşı nitqinin inkişafına, dünya görüşünün formalaşmasına və s. kömək edir. Bu baxımdan məqalədə mümkün qədər unudulmaqda olan sanama nümunələrinə geniş yer verilməklə milli mədəni mirasımız olan sanamaları yaşatmağa və təbliğ etməyə çalışılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Artun E. Tekirdağ Folklor Araştırması. İstanbul: Tem Ofset, 1978
2. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: İşiq, 1984
3. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. 3 ciltte, III c. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IV c. / Tərtibçilər Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Ağbaba folkloru / Toplayanı və tərtibçisi S.Ağbabalı. Bakı: Azərənəşr, 1997
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru / Toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2009
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab. Qarabağ folkloru / Toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim. Tərtib edəni İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2009
8. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab. Zəngəzur folkloru / Toplayanı və tərtib edənləri V.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər. Bakı: Səda, 2005
9. Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II. Ankara: TDK Yayınları, 1994
10. Çelebi D.B. Türkiye ve Azerbaycan'daki Çocuk Oyunları ve Oyuncaklarının Karşılaştırmalı İncelemesi / Yüksek lisans tezi. Muğla: Muğla Üniversitesi, 2007
11. Məmmədova M. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı: Elm və Təhsil. 2014, 208 s.
12. Məmmədova M. "Kəpənək" uşaq oyununun tipoloji xüsusiyyətləri təsəvvüf və xalq inancları kontekstində /Axtarışlar. Elmi toplu, No1. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, 2014, s.21-32.
13. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Bakı: Çıraq, 2009
14. Şəxsi arxiv materiallarımdan (əsasən Ordubad rayonu və Naxçıvan şəhərində toplanmışdır).
15. <http://www.tekerlemelerimiz.com/Sayili-Tekerlemeler>
16. <http://www.tekerlemelerimiz.com/Egitici-Tekerlemeler>

UOT 81**AZƏRBAYCAN DİLİNİN MİLLİ KORPUSUNDA ALTKORPUSLAR****RƏNA MƏMMƏDOVA**

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

*rena.memmedova.1991@inbox.ru***XÜLASƏ**

Müasir dövrdə dilçilik elminin diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən biri dilin elektron məkanda tamliqlə təmsil olunması məsələsidir. Bu istiqamətdə korpus dilçiliyinin yaradılması və sistemləşdirilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Konkret dilin milli korpusunda həmin dil tam şəkildə, bütün səviyyələrdə təmsil olunur. Korpusu təşkil edən mətnlər və həmin mətnlərə müraciət formaları müəyyən qaydalar üzrə nizamlanır. İstifadəçi onu maraqlandıran istənilən məsələ ilə bağlı korpusdan lazımı məlumat əldə etmək imkanına malik olmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu istiqamətdə bir çox işlər görülmüşdür.

Azərbaycan elm aləmində isə korpus dilçiliyi yeni sahədir. Azərbaycan dilinin milli korpusunun ilkin variantı hələ ötən il yaradılmış, lüğətlər altkorpusu ilkin variant olaraq hazırlanmış və bir qisim lüğətlər orada yerləşdirilmişdir. Lakin bu işin kiçik bir hissəsidir. bir çox altkorpusların sistemləşdirilməsi və korpusa yerləşdirilməsi vacib məsələ olaraq qalır.

Açar sözlər: Milli korpus, korpusların strukturu, altkorpuslar, birdilli lüğətlər, ikidilli lüğətlər, statistik lüğətlər.

НИЖНИЙ КОРПУС В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА.**РЕЗЮМЕ**

Одной из основных проблем, стоящих перед современной лингвистической наукой, является полное представление языка в электронном пространстве. В этом направлении была поставлена цель о создании и систематизации корпусного языкознания. Конкретизация языка национального корпуса полноценного языка представлен на всех уровнях. Тексты, составляющие основную часть корпуса и формы обращения к этим текстам, регулируются соответствующими правилами. Пользователь должен иметь возможность получать необходимую информацию от корпуса по любым вопросам, представляющим ему интерес. В развитых странах многое сделано в этом направлении.

В мире науки Азербайджана корпусная лингвистика является новой областью. Первичный вариант национального корпуса азербайджанского языка был создан в прошлом году. В качестве предварительного варианта были подготовлены словарные подкорпусы, а также размещены некоторые словари. Но это небольшая часть работы. Систематизация и размещение многих подкорпусов остается важной проблемой.

Ключевые слова: национальный корпус, структура корпуса, одноязычные словари, двуязычные словари, статистические словари.

THE SUBCORPUSES IN THE NATIONAL CORPUS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE**ABSTRACT**

One of the issues keeping in the center of attention of the linguistic science in modern period is the issue of representing of the language in the electron space completely. The creation and systematization of the corpus linguistics was aimed in this direction. That language is represented in all levels of the national corpus of concrete language exactly. The texts arranging corpus and application forms to those texts are adjusted on the certain rules. The user must have the chance getting needed information from the corpus relating to any information being curious to him or her. In this direction, many works were realized in the developed countries.

But the corpus linguistics is the new field in the science world of Azerbaijan. The first variant of the national corpus of the Azerbaijani language was created last year yet, the dictionaries' subcorpus was prepared as the first variant and some dictionaries were settled there. But this is the little part of the work. The systematization of some subcorpus and settle in the corpus is the necessary issue yet.

Key words: national corpus, the structure of the corpuses, subcorpuses, unilateral dictionaries, bilingual dictionaries, statistical dictionaries.

Azərbaycan dilinin milli korpusunun yaradılması haqqında fikirlər uzun inkişaf yoluna malikdir. Azərbaycan dilinin dəqiq riyazi-statistik metodlarla və yeni texnoloji vasitələrlə öyrənilməsi sahəsində aparılmış araşdırmaları bu istiqamətdə atılmış ilk addımlar hesab etmək olar. Dünyada bu sahədə elmi tədqiqatların aparılması da milli korpusun yaradılmasının zəruriliyini bir daha sübut edir.

Korpus sözünün izahlı lüğətdə müxtəlif mənalarına rast gəlmək olar. Dilçilik elmində korpus tamamən fərqli mənaları bildirir. Tarixən dilçi alimlər bu linqvistik terminə müxtəlif təriflər vermişdir. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Rus dilçisi V.P.Zaxarova görə korpus alman mənşəli söz olub (das Korpus) linqvistik təhlil məqsədi ilə istifadə olunan mətnlərin toplusudur. Bu mətnlərin tərkibi minlərlə, milyonlarla sözlərdən ibarət olub kompüterin yaddaşında toplanır. Müasir korpusların əksəriyyəti sistemləşmiş şəkildədir. Bu o deməkdir ki, mətnlər xüsusiyyətlərinə görə, yəni janrlara, dialektlərə görə sistemləşdirilir. Korpus sistemləşmiş, kompüterləşmiş mətnlərin toplusudur. Korpus hər hansı bir dilin öyrənilməsi məqsədi ilə yaradılır. Dilin digər topluları isə başqa məqsədlə istifadə olunur. Korpusun tərkibi dilin öyrənilməsi məqsədini dəstəkləməlidir [Zaxarov V.P. Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский государственный университет, 2005, 48 с., s.5].

E.Finegan öz dərsliyində korpusa aşağıdakı kimi izahat verir: “Korpus – hər hansı bir şəraitdə olan məlumatı özündə cəmləşdirən mətnlərin məşin formatında toplusudur [Finegan E. Language: its structure and use. Brace College Publishers, 2004, 607 p., s.11].

T.McEneri və E.Vilsonanın fikrincə, korpus hər hansı bir dilin bütün meyarlarına cavab verən dil fraqmentlərinin toplusudur [McEnery T., Wilson A. Corpus linguistics, Edinburg University Press, 2001, 235 p., s.4].

Prof. M.Mahmudov korpus dilçiliyi və onun obyektı olan dil korpuslarını izah edərkən qeyd edir ki, korpus dilçiliyi hər hansı konkret dili təmsil edən mətnlərin qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş qaydalar üzrə sistemli şəkildə elektron formatda toplanmasına istiqamətlənmiş məlumat axtarışı sistemlərinin yaradılması və onların tədqiqat prosesində istifadəsi məsələlərini öyrənir. Konkret dilin milli korpusunda müəyyən zaman kəsiyində həmin dil tam şəkildə bütün janrları, üslubları, ədəbi dili, dialektləri, qrammatikası, lüğətləri və s. ilə təmsil olunur. Müəllifə görə, başqa sözlə, korpus elektron daşıyıcıda saxlanan müxtəlif dil hadisələri və faktları ilə bağlı tədqiqatçılara operativ və dəqiq məlumat verən, müəyyən nizamla düzülmüş təbii dil mətnləri çoxluğudur [Mahmudov M.Ə. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 356 s., s.44-45].

Korpus dilçiliyində “milli” sözünün işlənməsi ilk yaranan korpuslardan birində Britaniya ingilis dilinin fərqləndirilməsi ilə əlaqədardır. Britaniyada işlənən ingilis dilinin bir çox variantları olduğuna görə (məsələn, Amerikan ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi və s.) məhz Britaniyada işlənən ingilis dilini vurğulamaq məqsədi ilə, onu digər variantlardan ayırmaq məqsədi ilə “milli” sözü əlavə olunmuşdur. Bu ənənə sonralar da saxlanılmış və digər dillərin korpusları yaradıldıqda ilk korpusun adında olan “milli” sözü saxlanılmış, digərlərində də işlədilmişdir [Məmmədzadə S.S. Milli dil korpusları və onların formalaşması prinsipləri: Fil. üzrə fəl. dok. ... dis. Bakı, 2018, 149 s., s.14].

Altkorpus konkret sahə üzrə mətnə konkret müraciəti formalaşdırır, oradan informasiya almaq imkanı yaradır.

Məsələn, statistik lüğətlər altkorpusu multimedia və ya paralel mətnlər altkorpuslarından funksiyasını görə fərqlidir. Onlara müraciət və məlumat alınması fərqli prinsiplər əsasında yerinə yetirilir. Hər bir altkorpus quruluşuna, təyinatına, vəzifəsinə, informasiyavericilik qabiliyyətinə görə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir altkorpus axtarış zamanı konkret müraciət forması tələb edir.

Milli korpusun altkorpuslarının hamısı eyni vaxtda fəaliyyət göstərmir. Altkorpuslar formalaşdıqca və onların təminat bazası yarandıqca fəaliyyətləri gerçəkləşir. İlk vaxtlarda korpusda bir neçə altkorpus fəaliyyət göstərir. Onların qarşılıqlı əlaqələri, tələbatı yeni altkorpusların yaranmasını zəruri edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin milli korpuslarından çıxardığımız nəticəyə əsasən belə qərara gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin milli korpusunda ilk növbədə lüğət altkorpusunun funksiyasını, fəaliyyətini qurmaq əhəmiyyətli olardı. Bunun üçün ölkəmizdə nəşr olunmuş və olunan bütün lüğətlərin elektron variantları yaradılmalıdır. Bu sahədə ilk növbədə "Dilmanc" və "Poliqnot" sistemlərinin mövcud lüğət potensialından yararlanmaq faydalı olardı. Bunlardan əlavə, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və əks lüğətlərinin elektron variantları da hazırlanmış və internetdə yerləşdirilmişdir.

Leksikoqrafiya altkorpusunda respublikamızda olan bütün lüğətlərin elektron variantları arasında əlaqə yaradılmalıdır. Korpusda qısa zaman kəsiyində hər hansı sözün izahlı lüğətdəki mənalarını, tələffüzünü (lazım gələrsə, gələcəkdə hətta həmin sözün ifadə etdiyi əşyanın şəklini), dünya dillərinə tərcüməsini əldə etmək imkanına malik olmalıyıq. Leksikoqrafik altkorpus kitabxanaya getmədən, onlarla lüğəti vərəqləmədən hər hansı bir söz haqqında tam linqvistik (leksikoqrafik) məlumat əldə etməyi təmin etməlidir. Tam linqvistik məlumata sözün izahlı lüğətdəki mənaları, orfoepiya, orfoqrafiya, dialektoloji lüğətlərdəki mənə variantları, frazeoloji vahidlərdə işlənmə məqamları, etimologiyası, başqa dillərə tərcüməsi və s. aid edilə bilər.

Qloballaşan dünyada hər hansı bir dil öz varlığını sübut etmək, nüfuz qazanmaq istəyirsə internet məkanında təmsil olunmalıdır. İndi dünya bir bilik mənbəyi, örnək kimi daha çox internetdən istifadə edir və faydalanır.

Dövlət dilimiz olan Azərbaycan dili də öz varlığını, mövcudluğunu, nüfuzunu internetdə ətraflı şəkildə təmsil olunmaqla sübut etməlidir.

Azərbaycan dilinin milli korpusunda Azərbaycan dilinin bütün mövcud lüğətləri, Azərbaycan dilinin məşin tərcüməsi sistemi, bədii, elmi ədəbiyyatı, publisistikası, qrammatikası və s. yerləşdirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, məşin tərcüməsi və məlumat axtarışı sistemlərində geniş istifadə olunan mətnin formal təhlili və sintezi, həmçinin səsə tanınması (səsin mətnə, mətnin səsə çevrilməsi) sistemləri də Azərbaycan dilinin milli korpusunun tərkib hissələri, komponentləri hesab olunur. Milli dil korpusu elə qurulmalıdır ki, axtarış sistemində sorğu apararkən onun dili, ədəbiyyatı, tarixi, incəsənəti, mentaliteti, coğrafiyası, təbiəti və s. haqqında hərtərəfli və dolğun məlumat əldə oluna bilsin. Azərbaycan dilinin milli korpusunun yaradılması bu baxımdan əhəmiyyətli addım sayılır. Hazırda respublikamızda bu sahədə "Dilmanc" layihəsi çərçivəsində bir sıra işlər görülmüşdür.

Azərbaycan Dilinin Milli Korpusunun leksikoqrafiya altkorpusunun yaradılması istiqamət addımlardan biri "Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı, dilin normalarına əməl olunmasının ictimai monitorinqi və dilin verilənlər korpusunun hazırlanması üzrə inteqrasiya

olunmuş elektron sistemin və lüğətin yaradılması” adlı layihədir. Bu layihənin icrası AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun və AMEA İdarəetmə sistemləri İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılmışdır.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.

Layihədə dilin normalarına əməl olunması və lüğətlərlə bağlı toplanılmış irad, təklif və tövsiyələrin təhlili, müvafiq tədbirlər görülməsi üçün aidiyyətli orqanlarla müzakirə və qərarların qəbulu, lüğətlərin elektron variantlarının hazırlanması, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə və təkmilləşdirilməsinə xidmət edən portalın yaradılması, sistemin mobil versiyasının hazırlanması işlərinin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [http://sdf.gov.az/development/uploads/qrantlar_uzre_meqale_eif-ketpl-2015-1-25/hesabatlar/53-_azerbaycan_dilinin_luget_yekun_hesabat.pdf]

Bu istiqamətdə dünya təcrübəsində nəzəri və praktik leksikoqrafiyanın inkişaf istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir. Müasir leksikoqrafiya əsasən iki istiqamətdə inkişaf edir.

1. Xüsusi sahələr üzrə ixtisaslaşdırılmış yalnız sözün yazılışı, mənşəyi, sözün birləşmə əmələ gətirmə qabiliyyəti və s. haqqında hazırlanan lüğətlərin yaradılması.
2. Söz haqqında mümkün olan bütün informasiyanı özündə ehtiva edən kompleks lüğətlərin yaradılması. Belə kompleks lüğətlərə bəzən sözün adlandırdığı əşya və ya hadisə ilə bağlı ensiklopedik məlumatlar da daxil edilir.

Layihə son məhsulu kimi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı, dilin normalarına əməl olunmasının ictimai monitorinqi və dilin verilənlər korpusunun hazırlanması üzrə inteqrasiya olunmuş elektron sistem və onun əsasında “Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusu” portalı yaradılmış və internetdə yerləşdirilmişdir. Portalın lüğətlər bölməsində ilkin olaraq aşağıdakı lüğətlərin mükəmməl şəkildə elektron variantları yerləşdirilmişdir.

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş 6-cı nəşr. 110563 söz. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2013, 839 s.);
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. (I cild – 744 s., II cild – 792 s., III cild-672 s., IV cild – 712 s.). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006;
3. Paşayev A., Bəşirova A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti (16164 ad – 8328 kişi adı, 7836 qadın adı). Bakı, Mütərcim, 2011, 340 s.;
4. Azərbaycan dilinin ixtisarlar lüğəti (Azərbaycan və xarici dillərdəki ixtisarları əhatə etməklə) [korpus.azerbaycandili.az].

“Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusu”nun quruluşu sadə formada hazırlanmışdır və istifadəsi çox asandır. Belə ki, korpusa daxil olmaq üçün qeydiyyat tələb olunmur.

Sistemə daxil olduqda qarşımıza ilk növbədə ana səhifə pəncərəsi gəlir. Pəncərənin yuxarı sağ tərəfində ardıcıl olaraq ana səhifə, lüğətlər, xəbərlər, forum və əlaqə bölmələri yerləşdirilmişdir.

Axtarış sahəsinə istənilən sözü daxil edib “Axtar” düyməsini kliklədikdə, elektron lüğətlər korpusunda həmin söz ilə başlayan bütün sözlər ekranda görünəcək. Axtarış korpusa daxil edilmiş bütün lüğətlər üzrə aparılır və axtarılan ifadəyə uyğun gələn bütün sözlər müvafiq lüğətlərə istinadlarla verilir. İstinadlar müvafiq lüğətə keçməklə axtarışı seçilmiş lüğət üzrə davam etdirməyə imkan verir.

Ana səhifənin menyü sətrindən istifadə etməklə seçilmiş konkret lüğət üzrə də axtarış aparmaq mümkündür. Həmçinin ana səhifənin aşağı hissəsində dilçiliklə bağlı xəbərlər və təşkilatların emblemləri linklər şəklində yerləşdirilmişdir.

Korpusa daxil olan lüğətlər üzrə axtarış apararkən axtarış sətrinə hərflər ardıcıl daxil edildikcə, ona uyğun gələn sözə müvafiq lüğətdəki sözlər ekranda görünür.

Orfoqrafiya lüğətinin elektron versiyası bütün hərflər üzrə tam şəkildə hazırlanıb başa çatdırılmışdır.

Şəxs adları lüğəti “Kişi adları”, “Qadın adları” və “Adlar izahı ilə” kimi üç hissəyə bölünür. Bu lüğətdən də istifadə zamanı axtarış sətrində hərflər ardıcıl daxil edildikcə lüğətdə ona uyğun sözlər ekranda görünür.

İxtisarlar lüğəti “İxtisarlar” və “İxtisarlar (xarici dildə)” kimi iki hissəyə ayrılır. Bu lüğətdən də istifadə prosesində axtarış sətrində hərflər ardıcıl daxil edildikcə lüğətdə ona uyğun sözlər ekranda görünür. Məsələn, AMEA ixtisar sözünü axtarış bölməsinə daxil etdikdə onun tələffüz qaydası və açıqlaması verilir.

Dilin normalarına əməl olunması və lüğətlərlə bağlı toplanılmış irad, təklif, və tövsiyələrin təhlili və müvafiq tədbirlər görülməsi üçün aidiyyətli orqanlarla müzakirəsi, qərarların qəbulu ilə bağlı altsistemin ümumi strukturu və iş prinsipləri də müzakirə edilmiş və müvafiq struktur və qaydalar qəbul olunmuşdur. Ayrı-ayrı lüğətlərdə edilən hər hansı bir dəyişiklik yalnız saytın idarəçiləri tərəfindən həyata keçirilir. Qərarlar xüsusi yaradılmış komissiya tərəfindən toplanılmış irad, təklif və tövsiyələrin təhlili nəzərə alınmaqla kollektiv qərar əsasında qəbul edilir.

Elektron lüğətlər korpusunun yaradılması prosesində Azərbaycan dilinin 4 cildlik izahlı lüğəti elektron formata keçirilərək redaktə edilmişdir.

Dilin normalarına əməl olunması və lüğətlərlə bağlı toplanılmış irad, təklif, və tövsiyələrin təhlili və müvafiq tədbirlər görülməsi üçün aidiyyətli orqanlarla müzakirəsi, qərarların qəbulu ilə bağlı portalın strukturu müəyyənlanmış və onun proqram təminatı işlənilib hazırlanmışdır.

Layihənin son məhsulu olaraq ortaya çıxan elektron lüğətlər sistemi Azərbaycan dilinin milli korpusunun leksikoqrafiya altkorpusunun yaradılması və təkmilləşdirilməsi yönündə ciddi addımlardan sayılır. Azərbaycan dilinin milli korpusu zəngin elmi təcrübə, yüksək ixtisas hazırlığı, böyük səriştə və zəhmət tələb edən mükəmməl məlumat axtarışı sistemidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinə əsaslanmaqla milli korpusun yaradılması Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin dünyada tanınması baxımından önəmli addım sayılır.

Konkret dilin milli korpusunda həmin dil tam şəkildə, bütün səviyyələrdə təmsil olunur. Korpusu təşkil edən mətnlər və həmin mətnlərə müraciət formaları müəyyən qaydalar üzrə nizamlanır. İstifadəçi onu maraqlandıran istənilən məsələ ilə bağlı korpusdan lazımı məlumat əldə etmək imkanına malik olmalıdır.

Çox geniş əhatə dairəsinə malik olan korpus təkcə dilçilik elminin obyektini hesab oluna bilməz. Elmi ədəbiyyatda milli korpusun yaradılması çox vaxt dilçiliklə əlaqələndirilir. Təsədüfi deyil ki, “milli korpus” maşın fondu, “kompüter fondu” terminləri ilə yanaşı bir çox tədqiqatçılar “korpus dilçiliyi” terminini işlədir və milli korpusla bağlı məsələləri dilçiliyin yeni bir sahəsi olan “korpus dilçiliyi”nin predmeti və obyektini hesab edirlər.

Korpus dilçiliyi ilə bağlı məsələlər “kompüter dilçiliyi” çərçivəsində öyrənilməsi məqsəduyğundur və kompüter dilçiliyi termini bu terminlərin hamısını özündə cəmləşdirir.

Korpus dilçiliyi sahəsi ilə bağlı ilk tədqiqatların başladığı dövrdə məlumat bazalarının və lüğətlərin hazırlanması işlərinə də başlanılmışdır. Bu işləri müasir milli dil korpuslarının ilk nümunələri hesab etmək olar. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində inkişaf etmiş aparıcı dillər üçün milli korpuslar işlənilib hazırlanmışdır. Əlbəttə, bu korpuslar elmi və texniki göstəricilərinə görə eyni deyil.

Hazırda türkdilli xalqların bir çoxunda milli dil korpuslarının yaradılması sahəsində işlər aparılmaqdadır. Məlum olduğu kimi, respublikamızda elektron hökumət və elektron kitabxana xidmətləri fəaliyyət göstərməkdədir. Milli kitabxanada, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının kitabxanasında, bir çox sahə kitabxanalarında, elmi-tədqiqat müəssisələrində, ali məktəblərdə nəşr olunmuş və olunan ədəbiyyatın elektron variantı yaradılır və internetdə yerləşdirilir. Bütün bu resurslar milli korpus üçün mənbə kimi istifadə oluna bilər. Milli korpus üçün nəzərdə tutulmuş mətnlər birbaşa deyil, linqvistik işlənmə, markerlənmə və s. Proseslərdən sonra sistemə daxil edilə bilər. İnternetdə yerləşdirilmiş bu ədəbiyyatın korpusda istifadə üçün ilkin işlənmə prosesinin forma və üsulları barədə düşünməyə dəyər. Mövcud potensialdan səmərəli şəkildə yararlanmaqla Azərbaycan dilinin milli korpusunun yaradılması sahəsində işləri intensivləşdirmək olar.

Birdilli lüğətlərin məqsədi bu və ya digər dili dərinləndirən öyrənməkdir. Birdilli altkorpus deyəndə hər hansı bədii əsər, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi və s. nəzərdə tutulur. Fərq ondadır ki, birdilli korpus həmin mətnlərdən bu və ya digər məqsədlə istifadə etmək imkanına malik olmalıdır. Korpus dilin və ya altdilin kiçildilmiş analoqu, modeli kimi təsəvvür olunur. Yəni, korpus mətni sadəcə mətnlər toplusu deyil, müəyyən prinsiplərlə elektron variantda yığılmış mətnlərdir.

Birdilli altkorpus xüsusilə tərcümə olunmuş cümlələrin düzgünlüyünün, ünsiyyət prosesində müşahidə olunma ehtimalının yoxlanması baxımından əhəmiyyətliyədir. Nitqin tanınması prosesində yanlış, qüsurlu tələffüz nəticəsində düzgün tanınmamış sözlərin dəqiqləşdirilməsində birdilli korpuslar dil modeli kimi böyük fayda verir. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, düzgün tələffüz olunmamış sözlərin işlənmə tezliyi birdilli korpusda təsbit olunmuş səslərin düzgün variantından az olacaq. Məsələn, əgər tələffüz prosesində “Nəticə sahibi olasan” cümləsində “nəticə” sözü səhvən “nətiçə”, “nətiyə” kimi verilmişsə, birdilli korpusun köməyi ilə bu sözün düzgün variantı tapıla bilər. Birdilli altkorpus tərcümə olunmuş cümlələrdə sintaktik vahidlərin yanaşı gəlmə və birləşmə variantlarını da düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir. Cümlədə ümumi və xüsusi isimlərin dəqiq müəyyənləşdirilib izahı olunması və durğu işarələrinin düzgün qoyuluşu prosesində birdilli mətnlər altkorpusu əvəzolunmazdır.

Korpus yaradıcılarının vəzifəsi öyrəniləcək, tədqiq olunacaq dil haqqında mümkün qədər çoxlu miqdarda mətn toplamaqdan ibarətdir.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, burada əsas məsələ heç də toplanılan dil materialının kəmiyyəti deyil, eyni zamanda dil materialının proporsional, qanunauyğun paylanmasıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, milli dil korpusları dilin və ya altdilin kiçildilmiş analoqu, modeli kimi təsəvvür olunur. Məhz ona görə də korpus dili kifayət qədər təmsil etmək iqtidarında olmalıdır.

“Dilmanc” layihəsində hazırlanmış korpus müxtəlif mənbələrdən götürülmüş mətnlər əsasında formalaşdırılmışdır. Mətnlərin götürüldüyü mənbələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Kitabxanalar (Milli kitabxana, Prezident kitabxanası, AMEA kitabxanası, Universitet kitabxanaları, Dünya kitabxanası, Prezident fərmanı ilə tərcümə olunmuş xarici ədəbiyyat);

Nəşriyyatlar (“Elm”, “Şərq- Qərb”, “Lider”, “Elm və Təhsil”, “Maarif”, “Qanun”, Jurnal və qəzet nəşriyyatları);

Lüğətlər (izahlı, terminoloji, ikidilli tərcümə, tarixi, etimoloji, orfoqrafiya, orfoepiya və s.);

Elektron lüğətlər (“Dilmanc”, “Poliqlot”, Linqvosoft və s.);

Televiziya (serialar, xarici və yerli filmlər, müxtəlif verilişlər (Discovery, History channel və s.);

Saytlar, azərbaycandilli internet saytları, Azərbaycan dilində olan digər internet resursları, xəbər agentlikləri və s. [Mahmudov M., Fətullayev Ə., Abbasov S., Fətullayev R., Abdullayev N. Azərbaycan dili üçün NLP sistemləri və milli korpusun yaradılmasının nəzəri və tətbiqi məsələləri // *Türkologiya*, 2016, №4, s.15-28., s.25].

“Dilmanc” layihəsi çərçivəsində birdilli korpuslar əsasən yuxarıda sadalanan elektron resurslar hesabına formalaşdırılır. Texniki cəhətdən birdilli korpusların hazırlanması və yeni resurslar hesabına zənginləşdirilməsində çətinlik müşahidə olunmur.

Azərbaycanda NLP sistemlərinin yaradılması sahəsində tədqiqatlar “Dilmanc” layihəsi çərçivəsində aparılmışdır. Bu sahədə indiyə qədər bir çox işlər görülmüş və istifadəçilərə təqdim olunmuşdur.

Layihə çərçivəsində hazırlanmış, dilin bütün üslublarını əhatə edən ikidilli paralel mətn korpuslarını və konkret dilləri əhatə edən irihəcmli birdilli korpusları xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Bu ikidilli və birdilli korpuslar “Dilmanc” layihəsi çərçivəsində fəaliyyət göstərən mətnin formal linqvistik təhlili və maşın tərcüməsi sistemlərində uğurla istifadə olunmaqdadır. İkidilli paralel mətn korpusları Azərbaycan, türk, rus və ingilis dilləri arasında avtomatik tərcümə vasitəsi və lüğət kimi istifadəçilərə təqdim olunmuşdur.

İkidilli altkorpusun hazırlanmasının bir çox özünəməxsusluqları vardır. Məlum olduğu kimi, ikidilli altkorpus əsasən digər dilə tərcüməsi olan elektron resurslar əsasında (kitab, jurnal, qəzet, rəsmi sənədlər, xəbər portalları və digər internet saytları) formalaşır. Lakin, belə resurslar bəzən tələbatı ödəyəcək dərəcədə olmur və ikidilli korpusların başqa metod və üsullarla hazırlanması zərurəti yaranır.

İnternetdə Azərbaycan dilli lüğətlərin bibliografiyasında da, yuxarıda göstərilənlərdən əlavə daha bir neçə elektron tərcümə lüğətləri barədə məlumata rast gəlmək olar:

1. AzerDict – Azərbaycanın ən böyük pulsuz onlayn azərbaycanca-ingiliscə, ingiliscə-azərbaycanca lüğəti;
2. İntelsoft – rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə sistemi;
3. Linqsoft - ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğətlər sistemi;
4. Google Translate – ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə maşın tərcüməsi;

5. Azərbaycanca–türkcə sözlük;
6. Terminologiya Komissiyası tərəfindən hazırlanmış elmin müxtəlif sahələrinə aid terminoloji lüğətləri də bu siyahıya əlavə etmək olar.
7. Nəhayət bu siyahıya istifadəçilərin dərin rəğbətini qazanmış “Poliqlot” lüğətlər sistemini də əlavə etmək olar. “Poliqlot” lüğətlər sistemi Azərbaycan Respublikasında İnformasiya-Kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi layihəsi çərçivəsində hazırlanmışdır. Layihədə almanca-azərbaycanca, ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə, azərbaycanca-almanca, fransızca-azərbaycanca, azərbaycanca-fransızca, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca, ingiliscə-rusca lüğətlər təmsil olunmuşlar. “Poliqlot”un hazırlanması prosesində aşağıdakı lüğətlərdən istifadə olunmuşdur:
 - İngiliscə-azərbaycanca lüğət (Q.Rzayevin redaktəsi ilə). Bakı, 1994, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi (20 minə yaxın söz və ifadə);
 - Məktəblinin ingiliscə-azərbaycanca lüğəti. Bakı, 2000, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası (3500-ə yaxın söz);
 - Azərbaycanca-ingiliscə lüğət (O.Musayevin redaktəsi ilə), Bakı, 1998, Azərbaycan Dillər Universiteti (45 min söz və ifadə, 10 min cümlə);
 - Məktəblinin almanca-azərbaycanca lüğəti. Bakı, 2001, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası (3000-ə yaxın söz);
 - Məktəblinin fransızca-azərbaycanca lüğəti, Bakı, 2003, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası (5000-ə yaxın söz);
 - Məktəblinin azərbaycanca-fransızca lüğəti. Bakı, 2003, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası (5000-ə yaxın söz);
 - Rusca-azərbaycanca lüğət (O.Musayevin redaktəsi ilə), Bakı, AMEA Dilçilik İnstitutu (90000-ə yaxın söz, 8000 ifadə);
 - Azərbaycanca-rusca lüğət (X.Əzizbəyovun redaktəsi ilə), Bakı, 1984 (2000-ə yaxın söz);
 - İngiliscə-rusca lüğət (V.K.Müllerin redaktəsi ilə), 7-ci nəşr, Moskva, Xarici və Milli lüğətlər üzrə Dövlət Nəşriyyatı, 1961 (5000-ə yaxın söz) [4, s. 85-86].

Dilin tarixən keçdiyi inkişaf yolunu və baş vermiş dəyişiklikləri öyrənməyin ən əlverişli yolu statistik lüğətlərin yaradılmasıdır. Statistik lüğətlər vasitəsi ilə sözün, əsərin yarandığı tarixdə işlənmə tezliyini, fonetik və qrammatik dəyişikliklərini öyrənməkdə elmi və pedaqoji tədqiqatla məşğul olanlar üçün böyük imkanlar vardır.

Statistik lüğətlər istiqamətində rus dilinin milli korpusunda böyük işlər görülmüşdür. Belə ki, Rus ədəbiyyatının dünyaca məşhur şəxsiyyətləri olan A.S.Puşkinin, A.P.Çexovun və F.M.Dostoyevskinin əsərlərinin statistik lüğətlər korpusu yaradılmışdır. Belə bir lüğətin hazırlanması onların yaşadığı dövrdə işlənən sözlərin tarixi formalarını, işlənmə dairəsini və mənə çalarlarını öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə onların əsərlərinin dil üslubu xüsusiyyətləri saxlanılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində də statistik lüğətlərin hazırlanması sahəsində zəngin təcrübə toplanmışdır. 70-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda fəaliyyət göstərən Riyazi dilçilik qrupu ilk dəfə olaraq dilçi-tədqiqatçı fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması sahəsində təcrübələr aparmış, C.Cabbarlının əsərləri üzrə söz-formaların tezlik, əlifba-tezlik siyahılarını hazırlamışdır. Çox təəssüf ki, həmin tədqiqatın çapı barədə heç bir məlumat yoxdur. Sonrakı illərdə qrup Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğətinin tərtibi ilə məşğul olmuşdur.

Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti tərtib olunduğu illərdə çap olunmamışdır. 1976-cı ildə tərtib olunmuş və 2004-cü ildə işıq üzü görmüş bu lüğət Azərbaycanda tezlik lüğətlərinin tərtibi sahəsində ilk təcrübə kimi əhəmiyyətlidir.

Tezlik lüğətləri ilə bağlı mövzunun davamı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə sonralar da xeyli iş görülmüş, böyük uğurlar qazanılmışdır.

2010-cu ildə üç cildlik "Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti"nin I cildi çapdan çıxmışdır. I cild söz köklərini əhatə edir. Lüğətin 3 cildə çapı nəzərdə tutulmuşdur. Lüğətin I cildi söz köklərinin statistik səciyyələrini əks etdirən siyahılardan ibarətdir. Sözüün kökü dedikdə, sözə bitişik leksik və qrammatik şəkilçilər atıldıqdan sonra qalan və müəyyən leksik, əşyavi, hal, vəziyyət, mücərrəd məfhum və s. mənaları bildirən hissə başa düşülür.

II cild əsasların statistik göstəricilərini əks etdirən siyahılardan təşkil olunmuşdur. Əsas dedikdə, söz-formadan qrammatik şəkilçilər atıldıqdan sonra qalan sözüün leksik mənə bildirən hissəsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilinin tezlik lüğətinin III cildi söz-formaları əhatə edir. Söz-forma dedikdə, ünsiyyət prosesində müəyyən qrammatik formada çıxış edən sözlər qrupu nəzərdə tutulur. Qeyd etdiyimiz kimi, lüğətin I cildi – söz kökləri hissəsi çap olunmuş, qalan iki cildin isə çapı planlaşdırılır [Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti, I cild. Bakı: Elm, 2010, 464 s.].

2004-cü ildə "Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti" çapdan çıxmışdır. Bu lüğət Azərbaycan dilçiliyində ilk təcrübə olmuşdur. Lüğətin əsasında 2004-cü ildə latın qrafikalı, 80 minə yaxın sözdən ibarət olan orfoqrafiya lüğəti durur. Adi lüğətlərdən fərqli olaraq əks lüğətlərdə sözlər başlanğıcdan sona doğru deyil, əksinə, sondan başlanğıca doğru əlifba sırasına düzülür. Adi lüğətlərdə eyni başlanğıca malik sözlər, əks lüğətlərdə isə eyni sonluğa malik sözlər eyni qrupda yerləşir. Azərbaycan dilinin sözəmələgətirmə tiplərini və modellərini, morfonoloji quruluşunu tədqiq etmək baxımından əks lüğətlər əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilçiliyində ilk təcrübə olan bu lüğətdən nəzəri dilçiliyin bir çox məsələləri ilə əlaqədar, maşın tərcüməsi və mətnlərin formal təhlili sistemlərində, tekstologiya və paleoqrafiyada, əlyazmaların oxunuşu və bərpası işlərində, naməlum yazı sistemlərinin açılması prosesində və qafiyə lüğəti kimi istifadə etmək olar [Mahmudov M.Ə., Fətullayev Ə.B. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti. Bakı: Nurlan, 2004, 524 s.].

Yeni texnoloji vasitələr qədim Azərbaycan yazılı abidələrinin öyrənilməsi ilə bağlı da bir çox işlər görülmüş və bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdirilir. Bu sahədə işlər əvvəllər tezlik və əks lüğətlərin tərtibi sahəsində toplanmış təcrübəyə əsaslanırdı. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının statistik təhlili kompüterlərin Azərbaycan dili tarixinə tətbiqi sahəsində ilk təcrübə sayılır. 1997-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illik yubileyi ərəfəsində tədqiqatın əlifba-tezlik siyahısı çap olunmuşdur. 20 aprel 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyi haqqında imzaladığı Fərmanı ilə əlaqədar "Kitabi-Dədə Qorqud"un statistik təhlili" tədqiqatı tam şəkildə çap olunmuşdur ["Kitabi-Dədə Qorqud"un statistik təhlili. Bakı: Elm, 1999, 248 s.].

Bu istiqamətdə klassik Azərbaycan poeziyasının nəhəng siması Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan dilində olan əsərlərinin statistik baxımdan öyrənilməsinə başlandı və nəticədə 2004-cü ildə "Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba-tezlik sözlüyü" çap olundu [Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba-tezlik sözlüyü. Bakı: Elm, 2004, 548 s.]

Birdilli, ikidilli, çoxdilli, izahlı, tezlik, terminoloji, frazeoloji, sinonim, antonim, omonim, paronim, onomastik, dialektoloji, orfoqrafik, orfoepik, tarixi, etimoloji və s. lüğətlərin internet məkanında yerləşdirilməsi artıq dünya elmi üçün yenilik hesab olunmur. Ayrı-ayrı lüğətlərin elektron məkanda yerləşdirilməsi və ondan istifadə sahəsində Azərbaycanda da bir çox işlər görülmüş və bu istiqamətdə işlər davam etməkdədir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası, ayrı-ayrı qurumlar, tədqiqatçılar tərəfində dünya təcrübəsinə əsaslanmaqla Azərbaycan dilindən bir çox dillərə və dünyanın aparıcı dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə lüğətlərinin, izahlı, orfoqrafiya, şəxs adları lüğətlərinin, eləcə də bir çox terminoloji lüğətlərin elektron variantları hazırlanmış və istifadəçilərə təqdim olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu işlərdən Azərbaycan dilinin milli korpusunun leksikoqrafiya blokunun yaradılması və istifadəsi prosesində qismən istifadə oluna bilər. Amma Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə görülmüş işləri qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Azərbaycan dilinin milli korpusunun lüğətlər blokunun optimal strukturu baxımından görülmüş işlərə yeni yanaşma tələb olunur.

Məsələ orasındadır ki, elektron lüğətlərin yaradılması, internetdə yerləşdirilməsi və ondan istifadə mexanizmi korpus lüğətçiliyi tələblərinə cavab vermir. Bu lüğətlərin hər biri digər lüğətlərdən təcrid olunmuş şəkildə, müstəqil fəaliyyət göstərir. Nəticədə istifadəçi həmin lüğətlərdən operativ və effektiv şəkildə yararlanma bilmir. İnternetdə istifadəçilərə təqdim olunmuş bu lüğətlərin axtarış sistemləri, onlara müraciət formaları və üsulları da fərqlidir.

Məlum olduğu kimi, "Poliqnot" lüğətlər sistemində Azərbaycan dilindən ingilis, fransız, alman, rus və eləcə də həmin dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə lüğətlərinin, eləcə də ingiliscə-rusca lüğətin elektron variantları yerləşdirilmişdir. Fərz edək ki, Azərbaycan dilində olan hər hansı bir sözün ingilis dilinə tərcüməsini öyrənmək istəyirik. Bunun üçün Ana səhifədə ingiliscə-azərbaycanca lüğəti bildiren göstəricini klikləyirik. Həmin lüğət displeydə görüldükdən sonra axtardığımız sözü axtarış sistemində daxil edirik. Sağ tərəfdəki səhifədə həmin sözün ingilis dilinə tərcüməsi transkripsiyası ilə gəlir. Həmin söz lüğətdə tapılırsa (lüğətdə yoxdursa və ya söz axtarış sistemində səhv yazılışda daxil edilərsə) həmin sözə yazılışca yaxın sözün mənası verilir. Bu o deməkdir ki, axtardığımız söz lüğətdə təsbit olunmayıb və ya söz orfoqrafik baxımdan səhv variantda axtarışa verilmişdir. Sözün düzgün yazılışını yenidən axtarışa daxil etməklə həmin sözün ingilis dilinə tərcüməsi əldə oluna bilər. "Poliqnot" da sözün şifahi səsəlmə sistemi nəzərdə tutulmamışdır. Əgər həmin sözün alman dilinə tərcüməsi tələb olunursa, əvvəlki proses tərar olunur. Ana səhifədən azərbaycanca-almanca lüğəti nişan verən göstəricini klikləməklə bizə lazım olan lüğəti ekrana gətirir və tərcüməsini əldə etmək istədiyimiz sözü axtarışa veririk. Beləliklə, proses hər dəfə yeni lüğət ekrana gətirilməklə təkrar olunur. Korpus lüğətçiliyi baxımından bu məqbul hesab oluna bilməz.

Azərbaycan dilinin milli korpusunun leksikoqrafiya blokunda yerləşdirilən bütün lüğətlərin bir-biri ilə sıx əlaqə və münasibətdə fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur. Bu, axtarışın səmərə və keyfiyyətini artırır, axtarışı effektiv və optimal edir.

Korpusa daxil edilən mətnlər Azərbaycan dilinin bütün üslublarını eyni səviyyədə və həcmdə özündə əks etməlidir. Korpusun həcmi nə qədər böyük olarsa, korpus bir o qədər etibarlı və yararlı hesab olunur. Müasir informasiya texnologiyaları milli dil korpuslarının həmini istənilən qədər artırmağa imkan verir. Əlbəttə, burada optimal yerləşdirmə üsullarından istifadə etmək lazımdır ki, istifadəçilər üçün faydalı ola bilsin. Həcmə həddindən artıq böyük olması dilin lazımi səviyyədə təmsil olunması demək deyil. Məsələn, bütün korpusa qəzet, jurnal materialı yerləşdirmək olar, ancaq dilin başqa üslubları və sahələri korpusdan kənar qala bilər. Ona görə də, korpusun strukturunu düzgün qurmaqdan çox şey asılıdır.

Azərbaycan dilində yazılmış, Azərbaycan dilinə aid istənilən mətn dili təmsil edirsə, korpusa əlavə oluna bilər. Azərbaycan dilinin milli korpusu aşağıda göstərilən altkorpuslardan təşkil oluna bilər:

- əsas mətnlər altkorpusu;
- linqvistik təhlil altkorpusu;
- kütləvi informasiya vasitələri altkorpusu;
- paralel mətnlər altkorpusu;
- dialekt mətnləri altkorpusu;
- poetik mətnlər altkorpusu;
- tədris altkorpusu;
- şifahi nitq altkorpusu;
- aksentologiya altkorpusu;
- multimedia altkorpusu;
- fonetika altkorpusu;
- qrammatika altkorpusu;
- frazeologiya altkorpusu;
- leksikoqrafiya altkorpusu [6].

Milli korpus açıq sistemdir, belə ki, tədqiqat prosesində bu siyahıya yeni altkorpuslar əlavə etmək və ya bəzi altkorpusları çıxarmaq mümkündür.

Azərbaycan dilinin milli korpusunun lüğətlər blokuna yeni-yeni elektron lüğətlər daxil edildikcə, buna müvafiq olaraq əhatə dairəsi genişləndikcə, strukturu təkmilləşdikcə hər hansı söz (ifadə), leksik vahid, lemma haqqında daha dolğun və səciyyəvləndirici informasiya almaq imkanı yaranacaq. Milli korpusun lüğətlər blokunun açıq sistem kimi fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur. Bu o deməkdir ki, istənilən vaxtda ora yeni lüğətlərin elektron variantları əlavə edilə və ya orada artıq yerləşdirilmiş lüğətlər yenidən işlənilə, təkmilləşdirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. **Kitab:** Захаров В.П. Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский государственный университет, 2005, 48 с.
2. **Kitab:** Finegan E. Language: its structure and use. Brace College Publishers, 2004, 607 p.
3. **Kitab:** McEnery T., Wilson A. Corpus linguistics, Edinburg University Press, 2001, 235 p.
4. **Kitab:** Mahmudov M.Ə. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 356 s.
5. **Dissertasiya:** Məmmədov S.S. Milli dil korpusları və onların formalaşması prinsipləri: Fil. üzrə fəl. dok. ... dis. Bakı, 2018, 149 s.
6. **Elektron resurs:** http://sdf.gov.az/development/uploads/qrantlar_uzre_meqale_eif-ketpl-2015-1-25/hesabatlar/53-_azerbaycan_dilinin_luget_yekun_hesabat.pdf
7. **Elektron resurs:** <http://korpus.azerbaycandili.az/>
8. **Jurnal:** Mahmudov M., Fətullayev Ə., Abbasov S., Fətullayev R., Abdullayev N. Azərbaycan dili üçün NLP sistemləri və milli korpusun yaradılmasının nəzəri və tətbiqi məsələləri // Türkölogiya, 2016, №4, s.15-28.
9. **Kitab:** Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti, I cild. Bakı: Elm, 2010, 464 s.
10. **Kitab:** Mahmudov M.Ə., Fətullayev Ə.B. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti. Bakı: Nurlan, 2004, 524 s.
11. **Kitab:** "Kitabi-Dədə Qorqud" un statistik təhlili. Bakı: Elm, 1999, 248 s.
12. **Kitab:** Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba-tezlik sözlüyü. Bakı: Elm, 2004, 548 s.

UOT: 82:81-26;82:81`38

ÇİNGİZ AYTMA TOVUN ROMANLARINDA ŞƏXSİYYƏT VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİ

ƏHMƏDOVA SEVİNC

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

sevincasger@gmail.com

XÜLASƏ

Çağdaş dövrümüzdə Azərbaycan-qırğız ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində görkəmli yazıçı Çingiz Aytmatovun müstəsna xidmətləri vardır. Yazıcının hekayə və povestlərində, romanlarında qaldırdığı müxtəlif sosial-fəlsəfi problemlər nə qədər millidirsə, bir o qədər də bəşəri səciyyə daşıyır. Lakin bu problemlər, xüsusilə, onun romanlarında qoyduğu və bədii həllini verməyə çalışdığı şəxsiyyət və cəmiyyət, şəxsiyyətin mənəvi azadlığı, təbiət-insan münasibətləri, bəşəri fəlakətlərin səbəbləri və sair əhatəli araşdırmalar tələb edən vacib problemlərdir.

Çingiz Aytmatovun əsərlərində bir obrazın və ya xalqın timsalında bütövlükdə bəşər övladı üçün əhəmiyyətli olan problemlərin orijinal bədii həllini görürük. Dünya ədəbiyyatında millilik və bəşəriyyətin vəhdətini əks etdirmək yeni hadisə olmasa da, bu sahədə Çingiz Aytmatov öz modelini yaratmışdır. Yazıcının yaradıcılığında milli və bəşəri anlayışlarını geniş mənada insanlıq düşüncəsi birləşdirir. Çingiz Aytmatov əsərlərində milli dəyərlərlə bəşəri düşüncənin ideal balansını tapmışdır. Yazıcını bəşəri problemlər düşündürsə də, yaratdığı obrazlar tarixi yaddaşın daşıyıcısı olub. Ədib özü də heç vaxt xalqın mənəvi aləminin məhv olmasına, itibbatmasına, ya-vaş-yaş əriməsinə yol verməmiş, milli folklorun, adət-ənənələrin təbliğatçısı və mühafizə edəni olmuşdur.

Açar sözlər: roman, şəxsiyyət problemi, cəmiyyət problemi.

THE PROBLEM OF PERSONALITY AND SOCIALITY IN CHINGIZ AITMATOV'S NOVELS

ABSTRACT

Chingiz Aytmatov has exceptional services in strengthening the Azerbaijani-Kyrgyz literary relations. In the stories and narratives of the writer, the various socio-philosophical problems raised by his novels are the same as the number of nations. However, these problems are important issues requiring personality and society, personality morale, nature-human relationships, causes of human calamities and other extensive research, especially in his novels and his artistic solution.

In Chingiz Aytmatov's works, we see the original artistic solution of the problems that are important for the whole human being in the image of a person or a nation. While reflecting the unity of nationalism and humanity in world literature is not a new phenomenon, Chingiz Aytmatov has created his own model in this area. In the writer's work, national and universal concepts combine human thought in a broad sense. Chingiz Aytmatov finds the ideal balance of human thought with national values in his works. Although the writer thinks of human problems, the images created are the bearer of historical memory. The magician himself has never been the ruin of the spiritual world of the people, his disappearance, slowly melt, and has been the propagandist and guardian of national folklore and traditions.

Keywords: novel, identity problem, community problem.

ПРОБЛЕМА ИДЕНТИЧНОСТИ И СОЦИАЛЬНОСТИ В РОМАНАХ ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

РЕЗЮМЕ

В наше время выдающийся писатель Чингиз Айтматов обладает исключительными услугами по укреплению азербайджано-кыргызских литературных связей. В рассказах и повествованиях писателя различные социально-философские проблемы, поднятые его романами, совпадают с количеством наций. Тем не менее, эти проблемы являются важными вопросами, требующими личности и общества, морального духа личности, взаимоотношений природы и человека, причин человеческих бедствий и других обширных исследований, особенно в его романах и его художественном решении.

В работах Чингиза Айтматова мы видим оригинальное художественное решение проблем, которые важны для всего человека в образе человека или нации. Хотя отражение единства национализма и человечества в мировой литературе не является новым явлением, Чингиз Айтматов создал свою собственную мо-

дель в этой области. В творчестве писателя национальные и универсальные концепции объединяют человеческую мысль в широком смысле. Чингиз Айтматов находит в своих произведениях идеальный баланс мышления человека с национальными ценностями, хотя писатель думает о человеческих проблемах, созданные образы являются носителями исторической памяти. Сам маг никогда не был разрушением духовного мира народа, его исчезновения, медленно таяли, и был пропагандистом и хранителем национального фольклора и традиций.

Ключевые слова: роман, проблема идентичности, проблема сообщества.

GİRİŞ

Bu gün qloballaşan, siyasi maraqların toqquşduğu dünyada millilik və türkçülük ideyalarını təbliğ etmək önəmli məsələdir. Çingiz Aytmatov bu məsələləri Sovet imperiyasının mövcud olduğu illərdə də, müstəqillik qazandıqdan sonra da qələmə alırdı. Tədqiqatın predmeti olan dörd roman- 4 dan ikisini yazıçı Sovet imperiyasının hakimiyyəti illərində, ikisini isə müstəqillik dövründə yazmışdır. Romanların hər birində qarşılaşdığımız problemlər, fərdi və cəmiyyəti narahat etməli olan xəbərdarlıqlar bu gün də aktualdır. Türk birliyi, türkün özünü anlaması, kimliyinə qayıtması, əcdadları haqda bilgiləri öyrənməsi və gələcək nəsillərə ötürməsi çağdaş dünyanın aktual problemidir. Çingiz Aytmatovun əsərlərini öyrənmək bu baxımdan vacibdir.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında millilik amili ümumtürk ruhundan, qırğız etnik düşüncəsindən doğan və dünyanın hadisəsi səviyyəsində ümumiləşdirilən yüksək və dərin insani keyfiyyətlər şəklində təzahür edir. Çingiz Aytmatovun əsərlərində bir obrazın və ya xalqın timsalında bütövlükdə bəşər övladı üçün əhəmiyyətli olan problemlərin orijinal bədii həllini görürük. Dünya ədəbiyyatında millilik və bəşəriyyətin vəhdətini əks etdirmək yeni hadisə olmasa da, bu sahədə Çingiz Aytmatov öz modelini yaratmışdır. Yazıçının yaradıcılığında milli və bəşəri anlayışlarını geniş mənada insanlıq düşüncəsi birləşdirir. Çingiz Aytmatov əsərlərində milli dəyərlərlə bəşəri düşüncənin ideal balansını tapmışdır. Yazıçını bəşəri problemlər düşündürsə də, yaratdığı obrazlar tarixi yaddaşın daşıyıcısı olub. Ədib özü də heç vaxt xalqın mənəvi aləminin məhv olmasına, itibbatmasına, yavaş-yavaş əriməsinə yol verməmiş, milli folklorun, adətənənələrin təbliğatçısı və mühafizə edəni olmuşdur.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığına elmi maraq Azərbaycanda güclüdür. Bu marağın səbəblərini araşdırmaq, ədibin romanlarında qaldırdığı global problemləri monoqrafik səpkidə, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığının son nailiyyətləri əsasında tədqiq etmək olduqca əhəmiyyətli və aktualdır.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də Çingiz Aytmatovun romanlarının bədii problematikası, bu problemlərin fəlsəfi-estetik mahiyyəti, ümumbəşəri səciyyəsi, humanist dərkə və obrazlı inikasıdır. Çingiz Aytmatovun romanlarında qırğızların həyatı, milli məişəti, düşüncə tərzini təsvir olunur. Lakin bu təsvirlər məhdud çərçivədə qalmayıb global səciyyə daşıyır. Onun qəhrəmanlarının yaşantıları hər bir türk – müsəlman, ümumiyyətlə, milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir insan üçün doğmadır. Ədib öz əsərləri ilə bütün dünyanı mənəvi gözəlliyə, əxlaqi saflığa, milli tərəqqiyə çağırır ki, bütün bu məsələlərin ədəbi-elmi şərhə və təhlili də aktualdır.

Yazıçının romanlarında əks etdirdiyi fərdin və şəxsiyyətin sosialfəlsəfi mahiyyəti, insan və təbiət qarşıdurmasının doğurduğu fəlakətlər, milli-genetik köklərindən uzaq düşən insanın faciəsi və s. çox önəmli problemlərdir.

“Gün var əsrə bərabər” romanında Sovet ideologiyasının qırğızların həyatına, milli dəyərlərinə vurduğu acı zərbələrdən danışılır. Müəllif ilk romanı olan bu əsərdə zəhmət adamı olan Yedigeyin bədii portretini yaratmışdır. Bu obraz ədibin zəhmət adamı barədə arzularının təcəssümüdür. XX əsrin zəhmət adamı deyəndə çoxları təbiətən sadə, gündəlik zəhmətlə məşğul olan; yer şumlayan, mal-qara saxlayan, yaxud, zavod və fabriklərdə çalışan insanı nəzərdə tutduqları halda, Çingiz Aytmatov üçün əsl zəhmət adamı Yedigey, Qazanqap, Ukubala, Abutalıb və Zərifə idi.

Romanda Yedigey, Qazanqap, Abutalıb əsl insan, qüdrətli, iradəli şəxsiyyətlərdir. Onların ətrafında baş verən hər hadisəyə, tanındıqları hər adama öz münasibəti var və bu münasibət insanlıqla, düzgünlüklə, yüksək məhəbbət və ədalətlə nəfəs alır. Onlar şəxsiyyəti müqəvəvəyə çevirən, onun insanlığını əlindən alan ehkamlardan və ehkamçılıqdan uzaqdırlar. Romanda qədimliklə müasirlik vəhdətdə verilir. Əsərin müqəddiməsində Çingiz Aytmatov yazır: “Mən bu əsərimdə də, əvvəllər olduğu kimi, yenə də həyatın, yaşayış tərzinin təcrübəsi kimi qiymətləndirilən keçmiş nəsillərdən bizə miras qalmış miflərə, əfsanələrə istinad etməşəm” [4, 6]. Rəhimalı ağa əfsanəsi, Donenbay quşu haqqında əfsanə, Çingiz xanın ağ buludu əfsanəsi, Ana Beyit əfsanəsi əsərdəki hadisələrlə və insanların taleyi ilə o qədər sıx bağlıdır ki, bunlarsız romanı təsəvvür etmək mümkün deyil.

“Boranlı Yedigeyin həyatda prototipi varmı?”-sualına müəllif belə cavab verir: “Roman ümumən qırğız həyatından bəhs edir. Yedigeyin konkret prototipi olmasa da, mən halallıq üstündə əsənlərin əsiriyəm. Çox zəhmət adamı tanıyıram. Onların kişiliyini, dönməzliyini, haləlpərəstliyini Yedigeyin obrazında ümumiləşdirməyə çalışmışam” [1, 56]. Özünü dərk etmək, özünü tanımaq, həyatını öz meyarlarına uyğun şəkildə qurmaq heç də hamıya qismət olmur. Neçə-neçə insan bu dünyada həyat sürüb, başqaları ilə ünsiyyətdə olub, başqalarını tanıyıb, amma bir dəfə də olsun özü ilə görüşmək, özünü tanımaq və öz seçimi ilə bir iş görmək şansı olmayıb. Daha doğrusu, bu şans bəlkə də olub, amma o bu şansdan istifadə etmək cəsarətini özündə tapmayıb.

Çingiz Aytmatov özünün “Gün var əsrə bərabər” (1980) romanı ilə bütün dünyanı silkələməyi bacardı. Əsər bir insanın faciəsindən başlamış bəşəri səviyyədə aparılan manqurtlaşmadan, imperialist maraqlardan bəhs etməklə bərabər, Abutalıb Kutubbayevin həyat faciəsi əsasında Stalin rejiminin törətdiyi repressiyadan, cinayətdən bəhs edirdi. Yazıçı romanda Abutalıbın taleyinə sona qədər aydınlıq gətirmədi və onun taleyi müəmmalı qaldı. “Gün var əsrə bərabər” romanı və “Çingiz xanın ağ buludu” povestinin qəhrəmanı Abutalıb Kutubbayevin taleyi ilə yazıçının atası Torequlun, əmisi Rəsulbəyin acınacaqlı sonluğu bu və ya digər dərəcədə oxşardır.

Çingiz Aytmatov “Qiyamət” romanında da bütün əsərlərində olduğu kimi “Əsil insan necə olmalıdır?”-sualını qoyur və özü də cavab verir. Xeyir və şərin, kamillik və mənəviyatsızlığın, ləyaqət və rəzalətin, yaddaşa sədaqət və manqurtluğun insan şəxsiyyəti ilə bağlılığı müəllifin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, həyatın dialektik inkişafından doğan ziddiyətləri vaxtında görüb, onu bədii əsərin imkan verdiyi qədər geniş, hüdudsuz miqyasda dünyaya xalqlarının mühakiməsinə verdiyi üçün əzəmətlidir, qüdrətlidir.

Çingiz Aytmatovu sənətkar kimi fərqləndirən səciyyəvi cəhətdən biri mifologiyadan yaradıcı şəkildə istifadə etməsidir. O, yaradıcılığının ilk dövründə əsasən türk mifologiyasından istifadə etsə də, sonrakı əsərlərində digər etnosların mifologiyalarına da yer vermişdir.

Roman və povestlərinin çoxunda təsvir etdiyi qədim məkanlar, adətən, yazıçının doğulub-böyüdüüyü yerlərdir. Amma müəllifin “Qiyamət” romanında Şərq və Qərb mifoloji düşün-

cəsi, dini inancları, məişət tərzini təsvir edilir, qarşı-qarşıya qoyulur. Əsərdə əfsanə, rəvayət, inanclarla bu günün hadisələrini açıqlamağa çalışmış, keçmişlə öz zamanı arasında, eləcə də gələcəklə əlaqə yaratmışdır. İstifadə etdiyi folklor və mifoloji motivlər müasir zamanın hadisələri ilə paralel verilmişdir. Bu, heç də müəllifi realist olmaqdan uzaqlaşdırmır. Əksinə, yanaşma tərzini zamanlar arasında körpü rolunu oynayır.

Qiyamət həm mifoloji, həm də dini baxımdan özünü göstərir. Ümumiyyətlə, yaradılışla bağlı kaos-kosmos qarşıdurmasının əhəmiyyəti var. Çingiz Aytmatovun əsərlərində ölübdirilmə, ölümün aldadılması ("Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş") motivi mifologiyada da, bədii ədəbiyyatda da kaos-kosmos qarşıdurması ilə əlaqədardır. "Qiyamət" romanında kaos canavarlarının başına gələn hadisələrdə, onların balalarının insanlar tərəfindən məhv edilməsində özünü göstərir. Kosmos isə qurdlar üç dəfə nəsil artırmaq imkanı verilərək həyatın davam etdirilməsi, qorunması məqsədi güdür. Xaos-kosmos qarşıdurması dedikdə bu heç də kainat miqyasında deyil, bədii əsərdə təsvirini tapan hadisələrin zaman və məkan miqyasında qarşıdurması nəzərdə tutulur". [1, səh. 103]

"Qiyamət" romanında Çingiz Aytmatov oxucusuna həyatda düz yolla necə getməyi, həqiqətə necə çatmağı üç surətin simasında təsvir edir: Hz. İsa, Avdi və Boston. Hər üç surət öz vicdanının səsinə qulaq asır. Hz. İsa Ponti Pilatla dialoqunda filosof, gələcək haqqında şərh verən, Avdi – namuslu gənc, Boston – əmək döyüşündə sadə, vicdanlı adamdır. Avdi obrazı haqqında Q. Qaçev yazır: "Qəlbən və məqsədə görə bu əsl Aytmatovsayağı qəhrəmandır; oğlan, yeniyetmə, gənc, hansı ki, həyatın çətinliyi haqqında "fikirləşir, fikirləşir, fikirləşir, bir damcı da olsun hiylə və fırıldaqsız həqiqəti axtarır". [2, səh. 147]

Planeti saran haqsızlıq, ədalətsizlik Avdini hər an narahat edir, düşündürür və hərdən ona elə gəlir ki, qorxu, ürkü, xof, nifrət planeti daraldaraq stadion həcminə salıb. Tamaşaçıların hamısı girovdur, hər iki komanda isə özü ilə nüvə bombaları gətirib. Azarkeşlər isə heç nəyə məhəl qoymadan laqeydcəsinə "qol, qol, qol!" – deyə bağırırlar. Bütün bu keşməkeşlərin içərisində insanın qarşısında – bu gün, sabah, həmişə insan olmaq kimi çətin vəzifə durur. Avdi ancaq öz dərdini yox, Boranlı Yedigey ("Gün var əsrə bərabər") kimi başqalarının da dərdini çəkməyi bacarır. O, anaşa alverçilərinə sübut etməyə çalışır ki, bu məhvedici vəziyyətdən ancaq öz daxili aləmində inqilab qaldıraraq qalib gələ bilər. Həqiqət və etiraf üçün, tövbə üçün də şəhid ehtirası və yenilməzliyi mütləq lazımdır.

İnsan taleyi məsələsi təhlillərdə yalnız fərd olaraq deyil, həm də cəmiyyət, dünya, hətta kainatla birlikdə götürülür. Çünki insanın taleyi ilə bağlı yaxşı və pis cəhətlər, təhlükələr indi daha çox dünyəvi xarakter daşıyır. Ona görə də insan problemi indi ən mühüm ciddi dünyəvi-qlobal problemə çevrilmişdir. Bu səbəbdən də ona müasir fəlsəfədə qlobal problemlər toplusu kimi yanaşılır ki, bu da bəşəriyyətin və insanlığın ən aktual məsələsi kimi onun mühüm yer tutduğunu göstərir.

Zaman həyatın və şüurun, varlığın və təfəkkürün prinsip və normalarını dəyişdirmiş, insanın görmə və analama qabiliyyətini xeyli dərəcədə pisləşdirmişdir. Bu da öz növbəsində insanla dünyanın ünsiyyətini öz təbii məcrasından çıxarmışdır. Həmin prosesin bütün ağrı və izzətləri insanın acı taleyində özünü göstərməkdədir; həyat günbəgün öz nəşəsini itirir, şüur kütləşir, duyğular kobudlaşır, zövqlər eybəcərləşir, əxlaq pozulur, insanla insan, insanla dünya bir-birindən özgüləşir və yadlaşır. Bu isə ümumbəşəri fəlakətin qarını döyməsindən xəbər verir.

SSRİ-nin dağılması, respublikaların müstəqil olması eyni zamanda bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatına keçidi bəzi insanlar qəbul edə bilmir, köhnə ideologiyadan uzaqlaşmaq hələ çətinidir. Gənclərin çoxu işsizlikdən əziyyət çəkir və s. Digər respublikalarda olduğu kimi, Qırğızıstanda da belə problemlərlə qarşılaşdılar. "Əbədi gəlin" əsərinin qəhrəmanı Arsen Samançin məhz belə dövrdə yaşayır. O, müstəqil müxbirdir. Bir sıra qəzet, jurnallarda vaxtaşırı məqalələrlə çıxış edir və tanınır. Amma daxili tənhalıq onu sıxır və rahatlıq tapa bilmirdi. Daxili tənhalıq, özü ilə söhbət, ətrafındakıları mənəvi saflığa, xeyirxahlığa çağırmaq – bu xüsusiyyətlər Avdi kimi, Filofey kimi, Arsendə də var. Daxili tənhalıq bu obrazları uçuruma yuvarlamır, əksinə, ətrafındakılara təsir etmək, onları düz yola gətirmək üçün onlar daxilən zəngin və cəsarətlidirlər.

"Əbədi gəlin" və ya "Dağlar çökəndə" romanı Çingiz Aytmatovun böyük sənət dünyasındakı əbədilik möhürüdür. Bu, Çingiz Aytmatovun "Kassandra damğası" romanında bəşəriyyətə etdiyi xəbərdarlıqdan sonra dünyanın gəlib çatacağı son dayanacağı təqdim edən möhtəşəm yekundur. Bu, Çingiz Aytmatovun simasında dünya ədəbiyyatının son yüz illik epoxasının çoxcildlik külliyyatında əks etdirilmiş qlobal ideyaların kulminasiya nöqtəsidir" [3,səh. 21].

Dəyişən, yenilənən dünyada insan xarakterində sabit qalan, bərkiyib möhkəmlənən və əriyib itən cəhətlər olur. Milliliyi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlayan insanlar az olur. Az olsa da, milyon illərdir ki, cəmiyyət belə insanların sayəsində nəsildən-nəslə ötürülür, yaşayır.

Qloballaşma, onun ortaya çıxardığı problemləri qələmə alan Çingiz Aytmatov bu vəziyyətdən çox narahat olur, öz etiraz səsini əsərdə obrazların dilindən Aytmatovsayağı bildirir.

Bektur ağa, Ertaş Kurçal əsil zəmanə adamlarıdır. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq özlərinə biznes yaratmış və bundan məmnundurlar. Taştanafqan isə birdən varlanmaq üçün cinayət etməyə də hazırdır. Arsen əhatəsində olan Ertaş, Taştanafqan kimilərini görür və mənəvi əzab çəkir. Düzdür, Ertaş pulu, səlahiyyəti ilə Arsenə qalib gəlmiş, Aydanana onun əlindən almışdır. Arsen heç cür onu dəyişə və doğru yola gətirə bilməzdi. Lakin Taştanafqanı fikirlərindən daşıdırmaq istəsə də, buna nail ola bilmədi. Dünyada xalqınun biabır olmasına heç cür razılaşmayan Arsen bu yolda özünü qurban verdi. Qar parslarının ovu heç onun ürəyincə deyildi. Uzun əsrlər Üzəngili dağlarda məskən salan, buranın əbədi sakini olan qar parslarının xaricilər tərəfindən ovlanmasına razı olmaq, mənəvi dəyərlərini unutmaq və mənəviyyatına düşmən kəsilmək demək idi. Hətta Eles də buna qarşı idi. Arsenlə söhbətində demişdi ki, ov üçün gələn milyonçu ərəb şeyxlərinin qarşısına "Parslarımıza toxunmayın!" plakatı ilə çıxacaq. Arsen özü də bu ovun baş tutmasını xalqına təhqir kimi qəbul etsə də, nəse etməkdə çarəsizdi. Axı o hansı səlahiyyətə malik idi ki, bunun qarşısını alsın. Bundan dəhşətli isə həmyerlilərinin milyonçu ərəb şeyxlərini girov götürüb əvəzində pul istəməsi idi. O, buna heç cür razı ola bilməzdi. Amma baş verən burulğanın qarşısını necə ala bilərdi? Bu yolda acizliyini duyur və daha çox əzab çəkirdi. Həmkəndlilərinin planlarını açıb əmisinə demək də işə yaramayacaqdı. Odur ki, özü çıxış yolu tapmalıydı. Yenə də fəlakətlər qarşısında tək qalan obraz. Avdi kimi ("Qiyamət"), Robert Bork kimi ("Kassandra damğası") Arsen də özünü qurban verməklə insanlığı düz yola, həqiqətə çağırırdı.

Sonda Arsenlə birlikdə bu dağların əbədi sakini qocalmış Jaarbasın ölümü elə dağların yıxılmağı deməkdir. Bazar iqtisadiyyatı, çox şeyin pulla alınib-satıla biləcəyi bir cəmiyyətdə yaşamaq, doğrudan da, mənəviyyatı zəngin, özünü tanıyan, vicdanlı insan üçün çox çətin idi. Pul, var-dövlət çox şeyi dəyişə bilər, amma hər şeyi yox. Yalnız özünü düşünən Ertaş, Bektur

ağa kimi qırğızlar Arseni başa düşüb anlaya bilməzdi. Elesin Arseni başa düşməsi, onunla həmfikir olması müəllifin nikbin düşünməsi ilə bağlıdır. Yəni cəmiyyətdə insanlıq, bəşəri duyğular, milli dəyərlər hələ tam ölməyib. Arsen ölsə də, onun ideyaları, düşüncələri yaşayacaq və yayılacaq.

İnsan müəyyən zaman və məkanda dünyaya gəlir. O ya öz taleyi, qisməti ilə barışmalı və mühitə uyğunlaşmalı, ya da mühiti dəyişdirmək kimi çətin bir yola qədəm qoymalıdır. Bu yol da ancaq daxildən gələn işıqla aydınlaşa bilər. Mühitə qarşı dayana biləcək, ona alternativ ola biləcək yeganə mənbə insanın daxili potensialı, mənəvi aləmidir. Lakin daxili aləm özü də mühitin təsiri ilə formalaşır.

İnsanlar heç də hamısı öz ideyalarının maddi təcəssümü ilə məşğul olmurlar. Əksəriyyət kənar bir ideyanın, ictimailəşmiş və ya başqasına məxsus olan, başqası tərəfindən diktə olunan bir ideyanın, maddi təcəssüm zəncirində bir halqa kimi çıxış edirlər.

Abutalıbın istintaqı ilə məşğul olan Tansıkbayov belə insanlardandır. Onun əsas ideali vəzifəsində yüksəlmək, gözəl təltiflər almaq və “özü kimilərin mühitində” sayılıb-seçilməkdir. Bu ideal onu qatilə çevirir və o, Abutalıb kimi günahsız insanın ölümünə səbəb olur. Abutalıb şifahi xalq ədəbiyyatının toplayıcısıdır. “Keçmişdən xəbərlər” adlı dəftərində xalqın keçmişini ilə bağlı olan əfsanələr, nəğmələr qələmə alınıb. Onları qələmə almaqla Abutalıb tarixin, yaddaşın qoruyucusu kimi çıxış edir, lakin o, müfəttiş və Əbilov kimi manqurt təbiətli adamlar tərəfindən məhv edilir. O öldürülsə də, topladığı mahnı və əfsanələr nəsil-dən-nəslə yadigar qalır, öyrənilir və təbliğ olunur.

“Çingiz xanın ağ buludu” povesti isə iki hissədən ibarətdir. Tarixi qismdə dünyanın ən nəhəng imperiyalarından birini qurmuş, bəşər tarixinin ən böyük hərbi strateqlərindən biri sayılan Çingiz xandan bəhs olunur. Abutalıb Kutubbayevin topladığı “Sarıözək edamı” adlı əfsanəsində Tanrının Çingiz xana qələbə rəmzi kimi ağ bulud bəxş etməsi və ona sadıq olacağı müddətə qədər buludunu onun başının üzərində olacağı şaman tərəfindən müjdələnilir. Çingiz xanın Tanrıya qarşı çıxması, təbiətin qanunu pozmasının nəticəsində bulud onu tərk edir və onun məğlubiyyətinin başlanğıcı olur. İkinci hissədə isə 30-cu illərin məlum qanlı hadisələri təsvir olunmuşdur. Ayrı-ayrı götürdükdə hər iki əsərin hissələri müstəqil süjet, kompozisiya və personajlara malikdir. Amma bu hissələri ümumi məqsəd birləşdirir ki, onun elementləri bütün tarixi dövrlərə səpələnmişdir.

“Çingiz xanın ağ buludu” janr etibarını ilə povest olsa da, “Gün var əsrə bərabər” romanına əlavədir. Çünki romanda Abutalıbın həbsi təsvir olunur, povestdə isə həbsdən sonra başına gələnlər və ölümü öz əksini tapmışdır. Çingiz Aytmatov Çingiz xanla bağlı olan mifoloji mətnlərdən birini təsvir etməklə öz dövrünün hadisələrinə münasibətini bildirməkdən çəkinməmişdir. Ölümsüzlüyünü qəbul etmiş Çingiz xan səhvinin nəticəsində ölümün acısını daddığı halda, Sovet ideologiyası, Stalin rejimi də bir gün süqut etməli idi. Necə ki, etdi. Əbədi hakimiyyət və əbədi hökmranlıq heç bir bəşər övladına verilməyib və verilməyəcək də. Əbədi olmaq yalnız Allaha, O Ulu Yaradana aiddir!

Çingiz Aytmatovun əsərində əsas qəhrəmanın özünün yazdığı və ya topladığı əsəri vardır. Abutalıb Kutubbayevin Çingiz xandan bəhs edən “Sarıözək edamı” əfsanəsi buna nümunədir. Abutalıba qarşı irəli sürülən ittihamlarda onun əsərləri başlıca fakt, dəlil kimi istifadə olunur. Yazıcının öz şəxsi avtobiografiyasından doğan və müşahidələrinin nəticəsi kimi meydana çıxan qəhrəmanları dövrün dəhşətinin real mənzərəsini canlandırmağa imkan verir.

Şərdən şərin, xeyirdən isə xeyrin doğulması və bu varisliyin zaman və məkandan asılı olmayaraq davam etməsi, bu qüvvələr arasındakı amansız mübarizə yazıçını düşündürmüşdür. Ç.Aytmatov Şərin zülmü nə qədər dözülməz olsa belə sonunda Tanrının ədalətinin qələbə çalacağına sonsuz inamını ifadə etmişdir.

Çingiz xan öz dünya hökmranlığı naminə inandığı göyə, uğur rəmzi kimi ona bəxş olunan ağ buluda xəyanət edir, təbiətin başlıca qanununa qarşı çıxır. Onun dünyaya uşaq gətirməsini yasaqlaması, bu qanunu pozan Doğulanq və Ərdənənin edam etdirməsi Tanrının qəzəbinə tuş gəlir və ağ buludun onu tərک etməsi məğlubiyyətinə və nəticədə faciəsinə səbəb olur. “Dö-yüslərdə çalınacaq zəfər naminə Çingiz xan həyatın özünün və Tanrının üzünə ağ olaraq təbiətin qanuna belə dönüklük elədi. Ona qalmış olsaydı, hətta Tanrını da özünə tabe eləyərdi, axı qadının uşağa qalması Tanrıdan xəbər gözləməsi idi” [4, 56].

Görücü tərəfindən işarələndirilən və Çingiz xanın özünün də heyrətə gətirən Ağ bulud Tanrının nişanəsi kimi çıxış edir. Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas olan mifologiyaya, xalqın tarixi keçmişindən süzülüb gələn mətnlərə müraciət Ağ buludun timsalında əsərdə uğurla istifadə olunmuşdur. Ağ bulud, həm Tanrının nişanəsi kimi nizamlayıcı, eyni zamanda cəzalandırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Hər nə qədər şər mövcuddursa, Tanrının nizamının, xeyirin sonda qələbəsi labüddür. Hər iki yazıçının gəldiyi qənaət də məhz budur. Beləliklə, ötən əsrin 30-cu illərində kommunist rejiminin törətdiyi cinayəti məhz bu cinayətin qurbanlarının övladları ədəbiyyata gətirdi. “Çingiz xanın ağ buludu” özündə ümumiləşdirici mahiyyət kəsb edərək Azərbaycan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və digər məmləkətlərdə günahsız yerə öldürülən milyonlarla insana qoyulan ədəbi abidə idi. Həm Çingiz Aytmatov bu tarixi missiyanı uğurla icra etmişdir.

Çingiz Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə başlayan “Qiyamət”lə davam edən gələcək barədə narahatlığını 1996-cı ildə qələmə aldığı “Kassandra damğası” romanı ilə yeni bədii zirvəyə qaldırılmışdır. Bu romanda da Aytmatov üslubu, orijinal deyim tərzini özünü göstərməkdədir. “Kassandra damğası”nda da “Qiyamət”də olduğu kimi yaxın gələcəkdə dünyanı gözləyən fəlakətlərlə bağlı xəbərdarlıqlar var. Çingiz Aytmatov özü də Kassandra kimi gələcəkdə baş verə biləcək fəlakətləri görür, xəbərdarlıqlar edir və eşidilmədiyini du-yunca iztirab çəkir. İnsanları düşünməyə çağırır.

A.Məmmədov yazır: “... mətləb, problem və ideyanın bədii ifadə miqyası əsərdən əsərə genişləndirilmişdir. “Ağ gəmi”də problem miqyası lokaldır, “Qiyamət”də nisbətən geniş miqyası əhatə edir, “Kassandra damğası” romanında isə artıq bəşəri xarakter daşımağa başlayıb-dır” [5, 170].

Kassandra damğası həqiqətləri yenidən dəyərləndirməyimiz, əvvəllər etdiklərimizi təhlil etmək üçün Tanrı tərəfindən göndərilmiş bir xəbərdarlıqdır. Hər kəs öz düşüncə və mənəviyyətinə görə müəyyən nəticə çıxarmalıdır. Tanrı bizi uçurumun kənarında dayandırır, Kassandra damğası ilə işarə verir. Filofey bu yolda sadəcə insanlara yardımçı olmaq istəyir.

Filofey problemlərin başlanğıcı kimi insanların Tanrının, təbiətin qanun və prinsiplərinə əməl etməməsində görür. Tanrının qayda-qanunlarını pozan insan onun işinə qarışır və nizamlı kosmosu xaosa çevirir.

Filofey kosmosdan göndərdiyi tövbəsinə “Yaşadıqlarım, Səninlə və Sonra” adını vermişdir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki bu məktub-tövbədə o həm etdiklərini, həm də peşmanlığını qələmə alır. Rahibliyə qədərki və rahiblik dövründəki həyatı, günahlarda və günahsızlıqda

keçən həyatı, Tanrılı və Tanrısız həyatı onun yazdığı tövbəsində öz əksini tapır. Filofey Tanrının mövcudluğunu birbaşa insanla bağlayır. Qalaktika insansız da mövcud olacaq. Amma insan bir də ona görə insandır ki, o, həm kainatı dərk etməli, həm də insanla təbiət arasındakı ahəngi qormalıdır. Bunun üçün Tanrı ona düşünmə qabiliyyəti vermişdir. Təəssüf ki, bəzən insanlar bunu dərk etmirlər. Tanrı kainatın həm yaradıcısı, həm də yaratdıqlarına nəzarət edən nəzarətçidir.

Filofey obrazı haqqında İ.Həbibbəyli yazır: “Çingiz Aytmatovun yaratdığı Filofey ictimai-siyasi və mənəvi sarsıntılar içərisində formalaşmış insanın yaşadığı çətin və mürəkkəb həyatı proseslərdən dərs çıxarıb, dünyanı xilas etmək cavabdehliyi daşıyan bəşəri varlıq səviyyəsinə çatmasını əks etdirən ümumiləşdirilmiş bədii obrazdır. Filofey – insanın manqurtlaşmaqdan, siyasi-mənəvi əsarətdən özünüdərketməyə qədərki taleyini, psixologiyasını və ideallarını əks etdirən mənalandıran düşünülmüş surət kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir” [6, 156]. Filofeyin xəbərdarlıqları, etirafları hamını heyretləndirmişdi. Amma onu başa düşənlərin sayı çox az idi. Robert Bork, Antonu Yunger kimi insanların sayı çox olsa, dünyanı və insanlığı xilas etmək mümkündür.

Robert Bork hər şeyə ağıl, səbir və məntiqlə yanaşan bir elm adamıdır. Yazıçı onu Yerdəki Filofey olaraq qələmə alıb. Onun zəngin biliyi və təcrübəsi Filofeyin nəzəriyyəsinə obyektiv qiymət verməsinə şərait yaratmışdır. Üzləşə biləcəyi təhlükələrdən çəkinməyərək həqiqəti insanlara açıq şəkildə çatdırır. Onun neçə illik araşdırmaları ilə Filofeyin fikirləri üstüstdə düşür. Onun fikrincə, Kassandranın damğası siyasi hədəflərinə çatmaq istəyən “siyasətçilər”in dediyi kimi bizi alçaltmağa və rəzil etməyə işarə deyil.

Yazıçı mifopoetik anlamda Kassandra mifinə yeni anlam gətirərək onu modern formada qələmə almışdır. Mifik anlam məzmununun alt qatında daha çox mətləblərə yol açır. Metaforik anlamdan baxdıqda Kassandra gələcəkdən xəbər versə də, lənətləndiyi üçün qaranlığa məhkumdur və heç kim ona inanmır. Kosmos Rahibi Filofeyin də dediklərinə insanlar inanmırlar və onu lənətləyirlər. Gələcəyi görüb, amma ona inanmayan mifik obrazla müasir elm adamı ortaq taleyi yaşayır.

“Kassandra damğası” romanının əsas qayəsi: insanlar gələcəkdə onları gözləyə biləcək fəlakətləri dünyaya gəlməmişdən bilib doğrulmaqdan könüllü olaraq imtina edirlər. Bəs bu romanın ideyasının yaranması haqqında yazıçı belə demişdir: “Yenidənqurma dövrünün sonunda mən diplomatik işimlə əlaqədar Avropaya getdim. Burada yavaş-yavaş vətənimdə və qütbətdə olan gündəlik həyatı müqayisə etməyə başladım, müəyyən paralellər cızdım. Dünyada baş verən hadisələri analiz etməyə çalışdım. Məni bir məsələ narahat etməyə başladı: Nə üçün okeanların nəhəng sakinləri – balinalar intihar edib özlərini quruya atırlar? Mən bunu özünəməxsus tərzdə açıqladım. Bu nəhənglərə, milyon illər boyu yaşadıkları mühitdə yaşamağa nə mane olur? Bəlkə özlərini quruya atmaqla onlar bizə nəşə demək, bəyan etmək, etirazlarını bildirmək istəyirlər? Romanın qayəsi də bundan yarandı...”

Bu fikirləri oxuduqca onların doğruluğuna oxucuda şübhə qalmır. Elmi cəhətdən sübut olunub ki, balina və delfinlərin düşünmə qabiliyyətləri insanın düşünmə qabiliyyətinə çox yaxındır. Lakin onlar danışa bilmədikləri üçün insanları öz intiharları ilə xəbərdar edirlər. Amma buna inananların sayı azdır. Həyata nikbin baxan, insanlığı faciələrdən qurtarmağa çalışan Çingiz Aytmatov Boranlı Yedigey, Qazanqap (“Gün var əsrə bərabər”), Avdi (“Qiyamət”), Arsen (“Əbədi gəlin”), Robert Bork və Antonu Yunger (“Kassandra damğası”) kimi obrazlarla

hələ insanlığın tamamilə məhv olmadığını, yaxşılıqdan ümidin kəsilmədiyini təsvir etməklə oxucusunu bu obrazların davamçısı olmağa səsləyir.

Dəyişən, yenilənən dünyada insan xarakterində sabit qalan, bərkiyib möhkəmlənən və əriyib itən cəhətlər olur. Milliliyi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlayan insanlar az olur. Az olsa da, milyon illərdir ki, cəmiyyət belə insanların sayəsində nəsildən-nəslə ötürülür, yaşayır.

Qloballaşma, onun ortaya çıxardığı problemləri qələmə alan Çingiz Aytmatov bu vəziyyətdən çox narahat olur, öz etiraz səsini əsərdə obrazların dilindən Aytmatovsayağı bildirir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində filologiya elmi sahəsindəki milli və bəşəri dəyərlər, ədəbi-bədii materiallar sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı müqayisəli-tipoloji metoddan istifadə olunmuşdur. Azərbaycan elmi-ədəbi fikrinin, türk, rus, qırğız ədəbiyyatşünaslığının nəzəri təcrübəsindən, faktların təhlilində deduktiv və induktiv metodlardan da istifadə edilmişdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN MÜZAKİRƏSİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Aparılan tədqiqatlardan aydın oldu ki, yazıcının dörd romanı (“Gün var əsrə bərabər”, “Qiyamət”, “Kassandra damğası” və “Əbədi gəlin”) müxtəlif problemlərə həsr olursa da, onları birləşdirən ortaq cəhətlər var. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- milli – mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaq;
- xalqın keçmişini öyrənilib bu gün yaşatmaq və sabahkı nəsillərə çatdırmaq;
- təbiəti qorumaq, Allahın yaratdığı digər canlılara qənim kəsilməmək;
- etdiyi hərəkətin sonunu düşünməklə dünyanı cəhənnəmə çevirməmək;
- Allahın göndərdiyi xəbərdarlıqlara laqeyd yanaşmayıb bunlardan nəticə çıxarmaq;
- zorakılığa, qan tökməyə, ədalətsizliyə son qoymaq və s.

Çingiz Aytmatovun yalnız roman yaradıcılığı barədə deyil, onun digər janrlarda yazdığı əsərlər haqqında gələcəkdə geniş elmi nəzəriyyə və təhlillər aparılacaqdır. Yazıcının zəngin ədəbi-bədii irsi bu cür tədqiqatlara geniş imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Əmrahoğlu. Türk xalqları ədəbiyyatı. Elm və təhsil . Bakı/Azərbaycan, 2009: 1-140.
2. Г. Гачев. Чингиз Айтматов. Фрунзе: Адабият , 1989, 1- 422
3. İ.Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Elm və təhsil . Bakı/Azərbaycan, 2018, 1-39
4. Aytmatov Çingiz. Seçilmiş əsərləri. İki cildə II cild. Bakı: Öndər, 2004, s. 313
5. Məmmədov A.Ə. Çingiz Aytmatovun nəsrində mifoloji motiv model kimi. Aytmatov Ç. Mən Manas oğluyam (Çingiz Aytmatov haqqında sənədlər, məqalələr, xatirələr, müsahibələr, fotosəkillər). Bakı: Nurlan, 2009, 1-198
6. İ.Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı: Elm və təhsil, 2018

UOT:82**COGNITIVE ASPECTS OF AZERBAIJANI FEMALE MEMOIRS****TAMARA ATAKISHIYEVA**

Baku Engineering University

Baku / AZERBAIJAN

tatakisiyeva@beu.edu.az

ABSTRACT

The article deals with women memoirists who developed their self-cognition and become independent personalities apart from men. The period when religious and gender discrimination surrounded the whole country women were apprising their truth with the help of memoirs and they were easily sharing their most sincere memories. This fact is clearly seen in the works of Azerbaijani writer Banine. Memoirs as a kind of confessions were the way out for most women and as it is seen from the books, the portray of their life were given from the psychological point of view. Giving details of her own life and realising it along with making readers understand the hidden signs or symbols of the period is a way how the writer touches the social problem. Throughout the years, the way of ironic approach never stopped, on the contrary it was developed in such a high direction that women could develop themselves as memoirists and declare their rights on the literature. It is interesting to make researches the little girl's life till the old woman from cultural, religious point of view and analyze Banine's works as the brightest sample of women memoirists in Azerbaijan. My paper will discuss diverse episodes in "The Days in the Caucasus" and "The Days in Paris" with the focus on the details of the author's authentic identity, her cultural, religious and gendered self-perception.

Key words: personality, woman psychology, memoirist, Banine.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QADIN MƏMUARLARININ KOQNİTİV ASPEKTLƏRİ**XÜLASƏ**

Məqalədə kişilərdən başqa özlərini tanıdan və müstəqil şəxsiyyətlərə çevrilən qadın memuaristlərdən bəhs olunur. Dini və cinsi ayrıseçkiliyin bütün ölkəni əhatə etdiyi dövrdə qadınlar öz həqiqətlərini xatirələrin köməyi ilə bildirir və asanlıqla ən səmimi xatirələrini bölüşürdülər. Bu həqiqət azərbaycanlı yazıçı Baninin əsərlərində aydın görünür. Xatirələr bir növ etiraf olaraq əksər qadınlar üçün çıxış yolu idi və kitablardan görüldüyü kimi, həyatlarının təsviri psixoloji baxımdan verilmişdir. Öz həyatının təfərrüatlarını vermək və dövrün gizli əlamətlərini və ya simvollarını oxuculara anlatmaqla yanaşı onu dərk etmək də yazıçının sosial problemə necə toxunduğunu göstərir. İllər boyu Baninin istehzalı yanaşma yolu heç dayanmadı, əksinə qadınların özlərini memuarçı kimi inkişaf etdirə bildikləri və ədəbiyyatda haqlarını elan edə biləcəkləri dərəcədə yüksək istiqamətdə inkişaf etdirildi. Kiçik qızdan yaşlı qadına qədər insan həyatının mədəni, dini baxımdan araşdırma aparmaq və Baninin əsərlərini Azərbaycanda qadın memuaristlərin ən parlaq nümunəsi kimi təhlil etmək maraqlıdır. Yazıda "Qafqaz günlər" və "Paris günləri" əsərlərində müəllifin şəxsiyyətinin təfərrüatlarına, mədəni, dini və cinsi özünü dərk etməsinə yönəlmiş müxtəlif epizodlar müzakirə ediləcəkdir.

Açar sözlər: şəxsiyyət, qadın psixologiyası, memuarist, Banine.

КОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЖЕНСКИХ МЕМУАРОВ.**РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются женщины-мемуаристы, которые развили свое самопознание и стали независимыми личностями, помимо мужчин. Период, когда религиозная и гендерная дискриминация окружали всю страну, женщины рассказывали о своей правде с помощью мемуаров и легко делились своими самыми искренними воспоминаниями. Этот факт хорошо виден в произведениях азербайджанского писателя Банин. Мемуары как своего рода признания были выходом для большинства женщин, и, как видно из книг, изображение их жизни было дано с психологической точки зрения. Рассказывать подробности своей собственной жизни и понимать ее, а также заставлять читателей понимать скрытые знаки или символы того периода - это способ, которым писатель касается социальной проблемы. На протяжении многих лет путь иронического подхода никогда не прекращался, напротив, он развивался в таком высоком направлении, что женщины могли развиваться как мемуаристы и заявлять о своих правах на литературу. Интересно

исследовать жизнь маленькой девочки до пожилой женщины с культурной, религиозной точки зрения и анализировать работы Банине как ярчайшего образца женщин-мемуаристов в Азербайджане. В моей статье будут обсуждаться различные эпизоды «Кавказские дни» и «Парижские дни» с упором на детали подлинной личности автора, ее культурное, религиозное и гендерное самовосприятие.

Ключевые слова: личность, женская психология, мемуарист, Банин.

INTRODUCTION

The memoir genre is distinguished by its function to explore the ways in which writers live their emotional lives. A memoir is a collection of public or individual events and moments that take place in a person's life. This genre has always been given a special attention in the world literature. Its historical sources go back to the ancient Greek and Roman civilization. One of the reasons for the formation of memoir writing is people's need to express their ideas, feelings, emotions in words. People of both genders tend to reveal their feelings before readers, that makes it a type of confession for writers. The memoir plays an important role in Azerbaijani literature. The genre was considered more appropriate and used, as it did not require a detailed and consistent description of the author's life and gave him full freedom in the selection of episodes.

The history of memoir writing in Azerbaijan dates back to the XI century. Even in that period the memoir genre was not formatted in an independent way, only sparks of the genre were felt in the poetry of Nizami Ganjavi, Mohammed Fuzuli, Abul Ula Ganjavi and others. If we pay attention to the names, we can realize that all names are male names which is considered to be normal, because that period was especially difficult for women, as they totally depended on men, male members of their family. Azerbaijan gained independence in 1918 and the newly established Azerbaijani Democratic Republic provided women with equal rights. The real status of women did not change considerably long after that. We do not know any women autobiographies written till the mid 50-s.

This genre has been used as a kind of biography or autobiography in the history of world literature, but it is different in form (biography or autobiography covers human life, and the memoir represents a fragment of life) and has already presented a narrow focus. It has emerged as an independent genre in the XX century. The memoir is a note of a person or another person written by the author himself. Many memoirs begin with the author's youth and then suddenly move into their old age. Some memoirs start with the author's youth and then go through his childhood without warning. The value and significance of the author is determined not by the objective chronology of the stories, but by their position in the inner world, in other words by subjective psychological time. Memoirs are not based on objective facts and records, they are often formed on personal imagination. The author of the memoirs knows that subjective, in some sense, impartial representations are impossible, and therefore do not try to be objective. The author describes the subject matter in a subjective manner and evaluates them according to their own point of view. From this approach, individual interpretation and subjective attitude are positive, not negative, and the reader understands the moral and psychological nature of the story presented in the work. Therefore, sincerity emerges as an integral part of the memoir. The author goes beyond his or her own inner world, lives in a subjective way, expressing her moral value, and sometimes her philosophy, not her naturalistic description. Thus, the contents of the memoir are not confined to the specific period and space described in the work, it is generalized and in many cases expresses

universal concepts and values. That is, if the memoir is not written for a particular period, for a particular readership, it is the author's own work, her thoughts about history, society, the environment, her experiences, her generalizations. More precisely, the memoir is subjective and personal, and, like all personal issues, it is not advisable to classify and evaluate the events as 'negative' or 'positive'. The main issue is that the writer makes his or her own memories of the universal and national values, sincerely expressing the moral nature of the material she describes, her own subjective experiences in any moment or event in life.

The memoir writer's psychological dynamics is an area which requires interdisciplinary approach which involves diverse methods of humanities and social sciences. There are a few people who write their confessions as a work and among them is a well-known Banine who lived in France. Many interesting details, ironical points are hidden in her Autobiography entitled "The Days in the Caucasus". The inside world, perception of the society and changing psychology of a woman in the beginning of the 20-th century, when life was unbearable for women in the Caucasus, is the area I want to investigate in my project. Close reading shows the wide and oriental world of the author. Each word told satirically, situational ironies relating to religion and some social problems are revealing and connected to the wider social context of the author. The authors, Oriental culture and her inclination to Western values are analyzed through gendered and religious lenses in order to find the author's cultural identity. The interior life of a memoirist is complex and flowing, and its inner reality co-exists with the outside world. Memoir writers show their inner thoughts in writing, along with their external impression. Only by expressing both sides can the author present the true nature of our existence and reality. Virginia Woolf's statement coincides with this: "Life is not a symmetric set of concert lamps; life is a light halo, a translucent shell that surrounds us from beginning to end. Is it not possible for the writer to express the complexity of this volatile, vague and indefensible spirit, with the least possible external interference?" [11]

Contemporary epistemological analysis of memoir genre does not only allow us to see the creative work from different angles, but also reveals the author's relationship to the present moment and her memories. As Naila Samadova says, "Memory is one of the results of a complex relationship between a person and the outside world. However, this is not passive perception of events, but rather, it is related to the human experience." [12] "The freedom was so great that I lost myself. Only poverty and hopelessness could prevent happiness. But it didn't stop. I will surprise those who are fortunate in the riches – even poverty made me happy!" [4,1] These statements describe Banine's situation of understanding the freedom.

"The Days in the Caucasus" is an important source to learn about women's way of living under hard conditions. Banine describes there her childhood and youth, but as she was the daughter of a rich family she did not feel the injustice fell on her fate. The part where little Ummulbanu goes to Mardakan to rest during the summertime, she describes local women, their living and appearances. [1,15] In Muslim countries, especially in Azerbaijan the mentality stimulus was always been considered to be the main influence on women's living standart. Azerbaijani public mentality divided people into two groups – men and women and according to this division their duties were also defined. As it is seen in "The Days in the Caucasus" women were doing hard work like carrying something heavy and others without having any rest, when men were just sitting in a cafe and having their tea. [27,1] Women's rest was about just to gather in someone's house and telling stories, and this happened if they had time. Banine was raised in this atmosphere and her childish mind memorised it to write later.

During her lifetime, she learned many things from life, and her personality along with her self-cognition developed so that she could organize her life as she wanted, though she was a woman of Islam. Newton. J. Nicky and Stewart. J. Abigail in their article "The road not taken: Women's life paths and gender-linked personality traits" claim that women personality characteristics are changed according to the age, which means their role like wife, mother and working woman. [33,3] "The Days in the Caucasus" makes it clear that the period of her life as a wife was the unhappiest time in her life. Her relationships with husband were an obligation that she had to cope, whereas most women in Azerbaijan considered the way of marriage to be the norm of life and a duty before their parents. This approach makes comprehend that Banine did not accept this "duty" and wanted to settle her own way and this point differentiated her from other women. Country women of Mardakan were carrying heavy burden not only of their lives but their husbands', too. While reading Banine's life, it becomes obvious that she never had a child. Her role as a mother was limited, and it is hard even to imagine how her life would be changed. Working woman was typical for the writer, her personality and world outlook grew according the work she loved.

Hard circumstances in Azerbaijan made her ironically observe and analyze the environment and people around her beginning from the members of her family. Among the mentioned roles working woman type was the real product of her cognition as the condition, religion, people and gender discrimination pushed her choose it. To take into consideration her relationships with the people who were in the writer's life, her identity were becoming more and more different and complicated. Her colleagues and friend in writing were defining her later life as a working woman and each of them was revealing a new Banine. "Black-eyed" soft Banine in Bunin's portray, witty Banine in Ramiz Abutalibov's (one of Azerbaijan's people who had efforts to build relationships between Azerbaijan and France) description, loyal Banine in Ralph Shturmer's (Banine's literary successor) imagination and so many people memorized her in a different way but the woman who stayed strong to reach her goals. Norms are changed due to the countries, and norms accepted in Azerbaijan cannot be the same with the standarts taken in France. Way of living in France differs from the life of Azerbaijan and it has many reasons.

As it is seen from the books "The Days in the Caucasus" and "The Days in Paris" Banine had a life experience both in Baku and Paris. If Azerbaijani way of living had a negative impact on her because of pressure, French life brought her lots of freedom which she needed when she was in Baku. That liberty made her never want to return to her native city and that liberty motivated to write her own memories as bestseller books. Under pressure she could never do it, and Paris was the main reason for her reaching the higher pitch of self-cognition. While reading Banine's above-mentioned work we get aware that her life totally changed when she arrived in France. Her emotions and feelings are so bright, that there is not a single doubt, she prepared herself psychologically that she would have a better life. Even now when we read it, the happiness and psychological status of 19 years old Um-el-Banu is the same with Banine of 42, as if while writing her memoirs, she was again returning to those days. Though Banine of 42 was the same with Banu of 19 in emotions regarding that time, her nowadays opinion wasn't the same. The very first day in Paris, when at last her dreams came true, she was very happy. But while writing, she describes her emotions like this "But if suddenly your dreams materialize, and become a reality, you start to think: "Is that all?" When a pure and bright dream turns out to be a messy real life, discouragement and disappointment gives birth to the

same question: "Is that all?." [4,2] She wants to say that beautiful city, handsome men, amazing views are sufficient for 19 years old girl, but as the years pass those nice scenes become ordinary, and new wishes, dreams are born. Her world changed, the way of thinking developed, and while living, the writer's ideals became complicated. But her excitements toward the period when she first stepped to Paris never changed. The inside world, perception of the society and changing psychology at ages of 19 and 42 of a woman and prominent Azerbaijani memoir writer, especially at that period, when life was unbearable for women in Caucasus, is the main problem that most girls face. Taking into account when and which cities she lived, it was not so easy for a girl to change her life when moving to the other city, especially when the religions were different.

Banine being born in the condition where Islamic domination was much harsher she let her mind be ruled by the orders, though she stayed loyal to her own ideas. Being a woman of Islamic country, especially there where very strict laws govern and press people it does not matter in 20th century or 21st was, is and will be difficult, as the ideal of men's leadership is in the first place in every period. And famous women of Islamic religion wrote their works, only after being changed totally, because brain and heart limited by harsh rules could never write. Banine and the others who wrote memoirs tended to develop themselves, they were obliged to do it, because memoir writing itself is a process of self-recognition and due to this fact every step of a human mind while writing should realize all the aspects of her or his life and then take a pen. The factor like self-improvement of psychology of memoir writers is very interesting, because this is a very important topic and a necessary touch to the writers' psychology. The sequence of events in the "The Days in Paris" shows the writer's life stance on the situation.

Banine was aware of the contradictions between her inner world and the world that surrounded her, and was constantly struggling. Throughout the "The Days in the Caucasus," the writer seems to have some independent ideas, but that environment, religion, and mentality did not allow these feelings go out. The writer's attitude to her own fate in the aforementioned work appeared in comparison to the people who played an important role in her life. According to the lines in the last part of the "The Days in Paris", the acute turning point of the famous writer was when Gulnar went to America to marry a man she loved. At first, the depressed Banine chooses a new direction with the idea that her life is meaningless without giving her any opportunity, and then finding a definitive turn for herself. She would do her best to change the fate of a well-known writer.

We define Banine's attitude towards her life in the books of "The Days in the Caucasus " and "The Days in Paris." From the works of "Nami" and "I Choose Opium" that were not translated into Azerbaijani and Russian, it can be concluded that the writer had taken a more decisive step by changing her religion. Under the influence of the French environment, Ummulbanu was freed from the Caucasus, revealing her inner self as she grew older. In an interview with Ramiz Abutalibov, he pointed out that she was no longer a shy girl been in a delicate situation could show her wittiness. R. Abutalibov described that when the artist gave two bowls of caviar brought from Baku, Banine said, "Is that all?" The artist wondered, "I couldn't understand you?" he said. Banine smiled and answered, "We left a lot of heritage there when we left Baku." Banine's unusual response in proportion to Oriental women was the result of the struggle of a woman who spent many years in exile and took her own life to her hands. One of the manifestations of the Western world was that people lived and loved freely.

The author is surprised when Zuleikha (Banine's sister) introduced her to her future husband. Because of the house he lived in was confusing and fragile, created a great contrast with the homes in her country. "There was a terrible confusion in the room. There were objects, colorful tubes, pictures and frames, and everything scattered around the floor was covered with thick dust." [21,2] Zuleikha's biggest gift from her father was his consent to marry a man of Spanish origin. Banine noted that her father had become much liberalized after arriving in France, and he reached a peak giving his gratitude to two different people. Zuleikha was in doubt to tell this news to her father, but his father's response, "Does anyone stop you?" not only surprised her older sister, but also Banine.

There is another point about the Western culture from the memoirs of Banine, there were people from different nationalities: Russian, Georgian, Caucasian and so on. The writer notes that relatively handsome men who had become "khan, count, prince" but lost their wealth were married to wealthy American, English ladies. Such events, which are alien to the Eastern world, are becoming more and more common in Europe. In "The Days in Paris" the author mentions one of the main protagonists of one of these events: "An American millionaire lady lost her head in amazement at the beauty and behavior of the sailor general. It should be noted that, like many Georgian immigrants, he was also considered a prince. The American woman was hit madly and they got married." [36,2] It was the freedom that tied the writer to Paris. As the writer notes, living as a Westerner being separated from her family seemed to give her freedom. It was so great that even the poverty did not deprive her of happiness. In the East, such freedom was unacceptable. According to Muslims, living alone was not a good sign. A girl had to live under the patronage of her father before marriage, and under the favor of her husband after the marriage. As in many European countries, France did not pay attention to such details, and people still lived with a man without a marriage. In the West, this was normal. Banine's girlfriends from "Vort" fashion house and cousin Gulnar were people of this direction. Being under the influence of the big city and people, she met the man who was Lucian Grando. By that time, Banine could not decide, the Eastern ideology and the Western environment had overwhelmed the author, but in the end she set herself on the march. This example highlights those moments for Banine's life: "I worried all the night while sleeping. I wanted this dating and avoided it. Its essence was clear. Everyone knew that after this meeting, intimacy was meant. I was ashamed of it." [96,2]

While reading both works one can clearly see the western environment during the "The Days in Paris", and "The Days in the Caucasus" can also be seen the features of this environment. The first case was fraulein Anna's, a German-born nanny being in their family. In the house where was a fanatic religious woman like her grandmother, Anna's support of the girls was an admirable event. Bringing a Christmas tree home was a major breakthrough in the world of little Muslim girls. "Like the Frankfurt sausage that fraulein Anna brought and fed us, this tree was bought to change our world. Perhaps, for the first time in Islamic history, it was decorated in a Muslim children's room." [16,1] Although Anna did not play a significant role in changing girls' morale, there were some minor changes. For example, when a nanny once took the children to the German Women's Society, she made the girls' day joyful. The new life and ceremonial changes were of interest to them.

As Banine herself noted, the period in which she lived was a time of peril and hope. The writer, who had been desperate in front of the dilemma of living or returning to his country, said. "Literature, at least, is good because it brings people together. Literature has also opened

doors for me, and has kept me in touch with many writers. Yes, thanks to literature, new friendships have begun to emerge." [56,2] According to Tom Marsden in the article of "The Eventful Life of Banine," Banine had quite an extraordinary life. Ummulbanu lived the life which not any Muslim woman from the East could live up. What she was looking for was her desire for happiness as a woman. She did not try for it in Azerbaijan, but in France she was able to achieve it at the expense of her friends, freedom and writing profession. Tom Marsden expresses a sentence - Banine was the unhappiest woman trying to find her way, love, friendship or a little bit of popularity in this hostile world. The idea is that if she had met Andrey Masarinin many years ago, she would not have resorted to writing to prove herself in life. Thanks to the variability of life and events, the Azerbaijani writer chose the sacred path and created works that conquered hearts. Banine found her way into a mixed life, with an independent, unusual, and therefore peculiar view of events, not only in the hearts of famous writers but also of readers. While writing the works, memoirists give the reader the culture and national values of their nation as well as bringing the inner world in harmony with their external impressions. That is why Banine's heartfelt writings have earned the love of the French people. According to scientist Thomas Kuzer, writers who refer to this genre where they are main hero in their works, not for style or detail, but for wisdom and self-awareness. Also, if we look at the works from this approach, we can see that the writer's ideals change and become more complex throughout their work.

In general, Ummulbanu had had a life-long experience of forming her own truth, knowledge and independence as Banine. As it is seen in the memoir, the author had no special affection for any family member or relative, but only indifference, and it was because each individual in the family was hostile to the others' own interests. Here is the truth revealed by the writer: "A person has to choose a soulmate among many acquaintances; Therefore, it is very difficult to choose a good person from a small group or family." [1,19] The author became an independent individual as a result of her knowledge of the truth, and this is even more evident in the "The Days in Paris", which is a continuation of her "The Days in the Caucasus" memoir.

Although our national writer lived in France, she never denied that she was from Azerbaijan. Thoughts addressed to Bunin was not the words said to just one person. "If you had come to Azerbaijan, you would have written many nice things about our beauties. I have no doubt that you admire the courage and honor of our women. Azeri women are not inferior to men in bravery, friendship, or men. They are committed to the family and are ready to endure any hardship in order to maintain their happiness." [10] The words directed to the Russian writer are the worth of Ummulbanu to the woman who were raised on Azerbaijani soil. The words of the writer, who spent a small part of her life, only fifteen years, show how much she knew and loved her country and countrymen.

CONCLUSION

In the region of the Caucasus, women were silenced and that is why most of them found more independence abroad which created useful conditions to become writers. The reasons of why they could not become writers are often bound to the environment's approach to women. If we look through her childhood memories, it can be clear that she had just a few friends and even her beloved father rarely talked to her. Social problem of most Muslim countries is that women's opinion are seldom taken into consideration. The sparks of protest against the

existing society were raised when she first got acquainted with the coldness come from her family. In the temporal and spatial distance, being away from her childhood and from the native land, Banine objectively analysis the past events and reassesses her identity. Banine was the person who could judge the social atmosphere and unfair behavior towards female beings on her own experience and build up a new life abroad.

BIBLIOGRAPHY

1. Banine. "The Days in the Caucasus". Baku. Khan. 2017
2. Banine. "The Days in Paris". Baku. Khan. 2017
3. Newton. J. Nicky and Stewart. J. Abigail. "The road not taken: Women's life paths and gender-linked personality traits". 2013
4. Denmark. L. Florence and Paludi. A. Michele. "Psychology of Women: A Handbook of Issues and Theories". 2004
5. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1111/j.1471-6402.2006.00312.x?journalCode=pwqa>
6. Ridgeway. L. Cecilia. "Interaction and the Conservation of Gender Inequality: Considering Employment". 1997
7. [https://www.ourbaku.com/index.php/Банин_\(Асадуллаева_Умм-Эль-Бану_Мирза_кызы\)_-_писатель](https://www.ourbaku.com/index.php/Банин_(Асадуллаева_Умм-Эль-Бану_Мирза_кызы)_-_писатель)
8. Абуталыбов, Рамиз Абуталыбоглы. Годы и встречи в Париже. 2006
9. Marsden Tom. The eventful life of Banine. 2002 <http://www.visions.az/en/news/808/15bf7191/>
10. Sabiroğlu Fərhad. Aydın yol. "Şamaxı şahzadəsi" 03.01.2016
11. Yagoda Ben. Memoir: A History. 2008
12. <http://elmler.kitabxana.net/nailə-səmədova-azərbaycan-memuar-ədəbiyyat-tarixi/>

UOT:82.0

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА «ЖИЗНЬ-ПУТЕШЕСТВИЕ» В СОВРЕМЕННОМ ПОЭТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

АЛЕКБЕРОВА СЕВДА САБИР ГЫЗЫ

АУЯ, г. Баку, АЗЕРБАЙДЖАН

alekberova_sevda@bk.ru

АННОТАЦИЯ

Культура и язык связаны множеством способов. Этнография, метафора, дискурс, идеология, социолингвистика и т.д. – это лишь некоторые из концепций, в которых можно найти очевидные связи между культурой и языком. Один из таких способов – использование концептуальной метафоры. Метафору рассматривают чаще как поэтическое средство для создания образов, поэтических эффектов. Использование соответствующих метафор обращается непосредственно к чувствам слушателей или читателей, обостряя их воображение для понимания того, что им сообщают. Более того, это придает живые качества персонажам художественной литературы. Соответственно, метафоры долгое время исследовали как способ передачи авторской идеи в художественной литературе. Сторонники теории концептуальной метафоры утверждают, что метафоры распространены в повседневной жизни, не только в языке, но также в мышлении и деятельности. В данной статье представлены результаты исследования особенностей взаимосвязи культуры и языка через использование концептуальной метафоры. Исходя из убеждения, что концептуальная метафора и культура тесно связаны, мы находим подтверждение этому в трудах представителей разных областей научного знания. Современный художественный дискурс – важный аспект коммуникативной практики людей, неотъемлемая часть культурной и языковой реальности. В отличие от поэтической метафоры концептуальная метафора является универсальной базовой метафорой, которую можно обнаружить во многих языках. В статье рассматриваются особенности существования концептуальной метафоры в современных художественных текстах на английском, русском и азербайджанском языках. Концептуальные метафоры как способ мышления предлагают новые пути изучения мира и культуры.

Ключевые слова: метафора, концептуальная метафора, дискурс, универсальные метафоры, культура, язык.

CONCEPTUAL METAPHOR «LIFE-JOURNEY» IN MODERN POETIC DISCOURSE IN AZERBAIJANI, RUSSIAN AND ENGLISH

ABSTRACT

Culture and language are connected in many ways. Ethnography, metaphor, discourse, ideology, sociolinguistics, etc. - These are just some of the concepts in which you can find the obvious connections between culture and language. One such way is the use of a conceptual metaphor. Metaphor is often considered as a poetic tool for creating images, poetic effects. The use of appropriate metaphors refers directly to the feelings of listeners or readers, sharpening their imagination to understand what they are told. Moreover, it gives living qualities to the characters of fiction. Accordingly, metaphors have long been studied as a way of conveying an author's idea in fiction. Proponents of the theory of conceptual metaphors argue that metaphors are common in everyday life, not only in language, but also in thought and activity. This article presents the results of a study of the characteristics of the relationship between culture and language through the use of conceptual metaphors. Proceeding from the conviction that the conceptual metaphor and culture are closely related, we find confirmation of this in the writings of representatives of different fields of scientific knowledge. Contemporary poetic discourse is an important aspect of people's communicative practice, an integral part of cultural and linguistic reality. Unlike poetic metaphor, conceptual metaphor is a universal basic metaphor that can be found in many languages. The article discusses the features of the existence of a conceptual metaphor in modern literary texts in English, Russian and Azerbaijani languages. Conceptual metaphors as a way of thinking offer new ways to study the world and culture.

Key words: metaphor, conceptual metaphor, discourse, universal metaphors, culture, language.

AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLIS DILLƏRİNDƏ MÜASİR POETİK DİSKOURUNDA KONSEPTUAL METAFORA "HƏYAT-SƏYAHƏT"

XÜLASƏ

Mədəniyyət və dil bir çox cəhətdən bağlıdır. Etnoqrafiya, metafora, diskurs, ideologiya, sosiolingvistik və s. - Bunlar mədəniyyət və dil arasındakı açıq əlaqələri tapa biləcəyiniz bəzi anlayışlardır. Belə yollardan biri konseptual metaforanın istifadəsidir. Metafora tez-tez görüntü, poetik effekt yaratmaq üçün poetik vasitə hesab olunur. Müvafiq metaforaların istifadəsi birbaşa dinləyicilərin və ya oxucuların hissələrinə aiddir, söylənilənləri başa düşmək üçün təsəvvürlərini kəskinləşdirir. Üstəlik, fantastika personajlarına canlı keyfiyyətlər bəxş edir. Buna görə metaforalar bədii ədəbiyyatda bir müəllifin fikrini çatdırmaq yolu kimi çoxdan öyrənilmişdir. Konseptual metaforalar nəzəriyyəsinin tərəfdarları metaforaların gündəlik həyatda təkcə dildə deyil, düşüncə və fəaliyyətdə də ümumi olduğunu iddia edirlər. Bu yazı, konseptual metaforalar vasitəsi ilə mədəniyyət və dil arasındakı əlaqənin xüsusiyyətlərinin araşdırmasının nəticələrini təqdim edir. Konseptual metafora və mədəniyyətin bir-biri ilə sıx bağlı olduğuna inandığımızdan bunun təsdiqini müxtəlif elmi bilik sahələrinin nümayəndələrinin yazılarında tapırıq. Müasir bədii diskurs xalqın ünsiyyət təcrübəsinin vacib bir tərəfi, mədəni və dil reallığının ayrılmaz bir hissəsidir. Poetik metaforadan fərqli olaraq konseptual metafora bir çox dildə tapıla bilən universal bir əsas məcazdır. Məqalədə İngilis, Rus və Azərbaycan dillərində müasir ədəbi mətnlərdə konseptual metafora mövcudluğunun xüsusiyyətləri müzakirə olunur. Təfəkkür yolu kimi konseptual metaforalar dünyanı və mədəniyyətini öyrənməyin yeni yollarını təklif edir.

Açar sözlər: metafora, konseptual metafora, diskurs, universal metafora, mədəniyyət, dil.

Концептуальная метафора и культура тесно связаны, об этом свидетельствуют исследования антропологов, психологов, лингвистов. Так, например в исследовании антрополога Roy G. D'Andrade обобщается теоретическая перспектива когнитивной антропологии, рассматривающая культуру как разрозненную, социально распределенную, неодинаково усвоенную и воплощенную в физических структурах, точку зрения, которая противостоит структурным, интерпретативным и постмодернистским концепциям культуры [1]. В. Shore провел исследование, связывающее мультикультурализм с когнитивной психологией, изучая сложные отношения между культурой в общественных институтах и в ментальных репрезентациях [2].

Для лингвистов исследования начинаются с классической теории Аристотеля, в которой метафоры считаются неотъемлемой чертой литературных текстов, где они служат украшением и являются показателем индивидуального, оригинального творчества. Метафоры в этих текстах ограничиваются лингвистическим выражением и считаются исключительными, уникальными и едва ли когда-либо создаваемыми в повседневной речи. Сегодня метафоры-важные средства для выражения прагматичной, когнитивной и эстетической функции языка в текстах разного жанра. Эстетическая функция реализуется в художественных дискурсах. В поэтическом произведении метафоры создают пространство, в котором в переосмысленных формах передаются высокие чувства и отношения. Прагматическая функция больше всего типична для медийных (особенно рекламных) и политических дискурсов. В политическом дискурсе, в медийных текстах также может быть метафорически переосмыслена реальность для достижения цели оратора или автора рекламного текста.

На наш взгляд, взаимовлияние дискурсов привело к тому, что поэтические тексты становятся социальными, что продолжает идею авторов теории концептуальной метафоры G. Lakoff, M. Johnson [3].

Метафора помогает увидеть отношение человека к самым важным вещам и явлениям. Лирический герой стихотворения «Pilləkən» азербайджанского поэта Наримана Гасан-

заде сравнивает свой жизненный путь с лестницей, превращая структурную концептуальную метафору «Жизнь-Путешествие» в ориентационную, в которой сходжение Вниз – это старение, а восхождение Вверх – это взросление, а неурочная встреча с любовью, еще больше огорчает скоротечностью жизни. Того, кто поднимается вверх по лестнице, ждет восход «günəşin çıxması qısqıqı», к тем, кто спускается вниз жизнь сурова («sərt»). Жизнь выступает как часть между мраком и светом («qaranlıq və işıq arasında») Лирического героя печаль гложет сердце «kədər qəlbini bağırlayır», давит тоска «əzmək həsrəti». Его усталый взгляд (yogğun gögünüş) опускается в закат (gün batmasına düşür), он понимает, что жизнь заканчивается. Похожее философское осмысление жизни мы находим в стихотворении «Сережка Ольховая» Евгения Евтушенко. Лирический герой задумывается, «жизнь истолковываемая», приходит «к невозможности истолковать», противопоставляет через метафоры «величие жизни» и «собственную малость». Все простые и понятные вещи, такие, как сережка ольховая, выступающая символом философской категории «вещь в себе», могут влиять на судьбу человека. Такое сравнение показывает мудрость жизни человека, который воспринимает жизнь как путешествие. Концептуальная метафора «Жизнь-путешествие» поддерживается метафорами «мы отплываем к неведомой новой земле», «мы переходим в новое качество», «на новой воде», «на другом корабле», «беззвездное чувство отдаленности», «черный причал», «скрип пристани».

Стихотворение «A Brave and Startling Truth» by Maya Angelou разворачивает метафору «Жизнь-путешествие» в более широкую концептуальную метафору. В этом стихотворении в поэтической форме переданы отношения между тем, что составляет опыт человечества и познанием, создавая то, что мы называем культурой. Maya Angelou сочинила это стихотворение в честь 50-й годовщины ООН в 1995 году после речи Carl Edward Sagan. В 1994 году астроном, астрофизик Carl Edward Sagan выступил с речью в университете Корнеллы. Описывая то, что «Вояджер-1» запечатлел на фотографии почти пустого пространства, С. Е. Sagan назвал Землю «бледно-синей точкой». Это стало названием самой фотографии и названием бестселлера, в котором Carl Edward Sagan написал, что «все, кого вы любите, все, кого вы знаете, все, о ком вы когда-либо слышали, каждый человек, который когда-либо был, прожил свои жизни на этой «пылинке, подвешенной в солнечном луче» [4, с. 3]. Carl Edward Sagan в своем медийном послании, таким образом, придал значение концептуальной метафоре «Жизнь» как существование в общепланетарном масштабе. Эта поэтическая фраза запечатлелась в воображении людей и проникла в мировую культуру. Maya Angelou, используя концептуальную метафору «Life Journey», дает ей новый смысл «Traveling through casual space», увеличивая, таким образом, масштабы путешествия, масштабы повествования и масштабы понимания жизни. Для усиления значимости этого смысла автор использует другие художественные средства: эпитеты «a small and lonely planet», «indifferent suns», метафоры «across the way of indifferent suns», «all signs tell us». Ненасилие, Мир, согласно посылу автора, составляют истинный смысл жизни. Например, используя для этого метафору «day of peacemaking». Само понятие «peacemaking» практическая трансформация конфликта, направленная на установление справедливых отношений для предотвращения будущего конфликта. Миротворчество стремится достичь полного примирения между противниками и взаимопонимания между заинтересованными сторонами. В данном контексте Angelou использовала юридический термин в значении прекращения насилия по отношению ко всему живому через метафоры «from fists of hostility», «the pure air to cool our palms». Обращаясь к историческим фактам

и переосмысливая их, автор дает им оценку. Например, метафора «The minstrel show», шоу, в котором белые исполнители в черном гриме или маске играли персонажей, представляющие негативные, унижающие стереотипы об афроамериканцах. В середине 20 века такие шоу носили сатирический характер, утверждая стереотипы. Сегодня к этому явлению кардинально противоположное отношение. Например, в сентябре 2019 года премьер-министру Канады Justin Pierre James Trudeau пришлось извиняться за студенческие снимки, на которых он в гриме изображал афроамериканца. В социально-политическом дискурсе используется выражение «brownface», эпитет, который коротко описывает в негативном смысле подобное изображение. Angelou в метафорическом выражении «faces sooted with scorn are scrubbed clean» говорит, что происходят изменения и «battlefields» – символ войны, «coliseum» – символ кровавых зрелищ больше не требуют жертв (для этого автор использует метонимию – «no longer rake», «the banners of the world tremble», эпитеты – «bloody grass», «clean breeze»). Обращение поэтессы к мировым достопримечательностям придает им особое символическое значение, так как они сами являются символами, в мировой культуре про них принято говорить «чудо». Используя эпитеты: «blue soul», «mysterious perfection», «delicious color», «the sacred peak», «Father Amazon», «Mother Mississippi» Angelou подчеркивает их ценность. На контрасте с этими чудесами света «we», способные дойти до Истины («we», «мы» – человечество – метонимия) и есть подлинное чудо: «We are the miraculous, the true wonder of this world». Метафора «mote of matter» (часть материи как часть Вселенной) привнесла особое значение в этом космическом контексте.

Современная когнитивная лингвистика – это взаимосвязь теории и практики, подкрепленных обширными междисциплинарными исследованиями. Метафоры становятся натурализованными и формируют то, как мы видим мир. Это мощный инструмент, помогающий нам осмыслить мир. Изучение метафорического и, в более общем смысле, образного использования языка способствует анализу критического дискурса социальных проблем, которые возникают в реальной жизни общества и человека. Различия в репрезентации концептуальной метафоры у представителей разных культур выступают не способы, а когнитивное содержание самой метафоры. Свойственная каждой из культур ментальность присваивается автором текста и в переосмысленном виде предлагается для формирования общественного мнения. Художественное произведение, в содержании которого есть важные для общества темы, а это универсальные общечеловеческие ценности, понимаемые и принимаемые людьми вне зависимости от национальности, расы, религиозной, половой принадлежности, сами становятся метафорами.

ЛИТЕРАТУРА

1. D'Andrade Roy G. The Development of Cognitive Anthropology. – Cambridge University Press. – 1995. – 272 p.
2. Shore Bradd Culture in Mind: Cognition, Culture, and the Problem of Meaning. – NY, Oxford University Press, 1996 – 428 p.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – University of Chicago Press. – 2003. –
4. Саган К. Голубая точка. Космическое будущее человечества – М.: Альпина Нон-фикшн, 2017. – 406 с.

UOT: 37(091)

30-40-CI İLLƏR “AZƏRBAYCAN MƏTBUATI KONTEKSTİNDƏ” MÜTƏRƏQQİ DÜNYA PEDAQOQLARININ TANIDILMASI TƏŞƏBBÜSLƏRİ

ELNARƏ MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universitetinin
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Uniiversiteti

XÜLASƏ

Məqalədə Dünya pedaqoji korifeylərinin irsinin 30-40-cı illərdə mətbuatımızda yayılmasından bəhs edilir.

Qısa da olsa Y.A.Komenski, J.J.Russo, A.Disterveq, H.Pestalossi, F.Herbert, R.Ouenin, həmçinin klassik rus pedaqoqlarının təlim-tərbiyə nəzəriyyəsi haqqında məlumat verilir. Bu şəxsiyyətlərin bəziləri azərbaycanlılar üçün yeni simalar idi.

Açar sözlər: pedaqogika, pedaqoji fikir, pedaqogika elmi, pedaqoji fikirlərin formalaşması.

КОРИФЕИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В КОНТЕКСТЕ “АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ”**РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается история азербайджанской педагогической мысли и рассказывается о наследии мировых классических педагогов. Рассмотрено влияние мировых классиков на формирование азербайджанской педагогической идеи. Статья в основном отражает творчество Ю. Коменского, Дж. Р. Руссо, Х. Пестолесси, Ф. Хербарта, А. Дистервега, Р. Оуэна и других русских писателей.

Ключевые слова: педагогика, педагогическая мысль, педагогическая наука, формирование педагогической мысли.

CORYPRAEUS OF PEDAGOGICAL THOUGHT IN THE CONTEXT OF "AZERBAIJAN Mektebi"**SUMMARY**

The article deals with the history of Azerbaijani pedagogical thought and tells about the heritage of world classical teachers. The influence of world classics on the formation of the Azerbaijani pedagogical idea is considered. The article mainly reflects the works of Y. Komenski, J.J. Rousseau, H. Pestolesi, F. Herbart, A. Disterveq, R. Owen.

Key words: pedagogy, pedagogical thought, pedagogical science, formation of pedagogical science.

Azərbaycanda pedaqoji fikrin formalaşması prosesində mütərəqqi dünya pedaqoji fikrinin ayrı-ayrı bahadırlarının yaradıcılıq yoluna müraciət etməsi təhsil sisteminə inteqrasiyanın ilk rüşeymləri idi. Xatırladıq ki, XX əsrin 30-40-cı illər pedaqoji mətbuatında Azərbaycan alimlərinin dünya pedaqoji fikir korifeyləri haqqında gedən ayrı-ayrı məqalələr irəgəbətə qarşılır, həm də fundamental tədqiqatların yaranması üçün zəmin hazırlayırdı. Bu tədqiqatların nəticələri 1941-1942-ci illərdə M.Mehdizadə, S.Xəlilov və D.Mustafayevin iki hissədən ibarət “Pedaqogika”, 1941-ci ildə S.Xəlilovun “Pedaqogika tarixi”, 1958-1959-cu illərdə M.Mehdizadə, M.Muradxanov, T.Əfəndiyev və İ.Vəlixanlının iki hissədən ibarət “Pedaqogika tarixi”, M.Muradxanov, İ.Vəlixanlı və başqalarının 1964-cü ildə “Pedaqogika” və nəhayət, Ə.Seyidovun 1968-ci ildə “Pedaqogikatarixi” adlı dərs vəsaitinin ərsəyə gəlməsi bu sahədə mühüm rol oynamışdır. Bu əsərlərdə 20-ci illərdən başlayaraq mütərəqqi dünya pedaqoji fikrinin nümayəndələrini öz xalqına tanımaq, onları Azərbaycan məktəb və pedaqogikasına gətirmək böyük aktuallıq kəsb edirdi. Azərbaycanda yeni nəzəri fikirlər və konsepsiyalar irəli sürüldükdə mütərəqqi dünya pedaqoji fikrinin nümayəndələrinə istinad edilir, bununla da peda-

qoji fikrimizi zənginləşdirilir, onun dünya meridianlarına çıxmasını istiqamətləndirirdi. Bu səhənin ilk təşəbbüskarı prof. B.B.Komarovski olmuşdur. Onun Y.A.Komenski, C.Lokk, J.J.Russo, A.Disterveq, Frebel, K.D.Uşinski, H.Pestalossi, İ.Herbert, L.Tolstoy, N.Dobrolyubov, A.S.Makarenko və b. haqqındakı məqalələri, onların əsərlərinin bəzilərini çapa hazırlanması sanballı tədqiqatların təməlini qoymuşdur. Klassiklərin bir sıra əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və çapı da ölkəmizdə dünya pedaqoji fikrinin öyrənilməsinə və təbliğinə geniş meydan açmışdır.

Bir qədər əvvəl, hələ XX əsrin 20-30-cu illərində görkəmli pedaqoqların bu hərəkata qoşulması işə təkan verirdi. Müasir pedaqogikanın öz elmi statusunu möhkəmləndirmək yolunda dünyaca məşhur fikir sahiblərinin pedaqoji fikrimizin daşıyıcısı olan jurnallarda, o cümlədən "Azərbaycan məktəbi" jurnalında çap olunan yazıları pedaqoji fikrimizin yaradıcılarını yeni-yeni tədqiqatlara sövq etmişdir.

"Azərbaycan məktəbi" və onun sələfləri olan jurnallarda bu səpkidə çox qiymətli materiallar dərc olunmuşdur.

Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin salnaməsisayılan 1924-1930-cu illərdə "Yeni məktəb", 1930-1941-ci illərdə "Müəllimə kömək", 1943-cü ildən bugünədək "Azərbaycan məktəbi" adı ilə nəşr olunan bu jurnal XX əsrdə "Народное образование", "Совет мактави" (Özbəkistan), "Народная Асвета" (Belarus), "Сколада тсховеба" (Gürcüstan), "Совет мектеби" (Tatarıstan) və başqa pedaqoji jurnallarla çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərərək özünün bir əsrə yaxın fəaliyyəti dövründə həmişə pedaqoji fikir korifeylərinin yaradıcılığına diqqət yetirmiş, bu böyük ideyalarla nəfəs almışdır. Müasir dünyada mənəvi mədəniyyətin yeniləşməsi prosesi pedaqoji nəzəriyyə və pedaqogika tarixinə yeni bir nəzərlə yanaşılması tələb olduğundan ağırlıq dailik növbədə pedaqoji mətbuatın üzərinə düşürdü.

"Azərbaycanda təlim-tərbiyənin mühüm problemlərini həll etməkdə, yeni nəzəri fikirlər və konsepsiyalar irəli sürməkdə dünya pedaqoji fikrinə, xüsusilə Amerika (S.Dyui), Avropa (Y.N.Komenski, C.Lokk, İ.İ.Russo, A.Disterveq, İ.Pestalossi), rus (K.D.Uşinski, N.Dobrolyubov, A.S.Makarenko) pedaqoqlarına əsaslanmaq, onları öyrənmək, öz xalqına tanıtmmaq, onu metodoloji əsas, istiqamətverici mənbə kimi dəyərləndirmək mühüm əhəmiyyət kəsb etdi" (4).

Bu səhədə daha fəallıq göstərən "Azərbaycan məktəbi" jurnalı istər 20-40-cı illərdə, istərsə də sonrakı onilliklərdə Qərbin və Şərqi işıqlı ideyalarından faydalanmış, dünya klassik pedaqoqlarının irsinin Azərbaycanada yayılmasını izləmişlər. Bu səhədə ilk təşəbbüs kimi "Müəllimə kömək" (1930-1941) daha çox iş görmüşdür. Jurnal dünya pedaqoqları haqqında çox qiymətli məqalələr dərc etməklə oxucularını pedaqoji fikir sahiblərinin təlim-tərbiyə nəzəriyyələri ilə silahlandırır. "Müəllimə kömək" jurnalının ömrü az olsa da, (müharibənin başlanması ilə o öz işini dayandırmışdır) Qərbin pedaqoji irsi ilə öz oxucularını tanış etməkdə çox faydalı işlər görmüşdür.

Bütün dünyada Qərb pedaqoqlarının irsinə ardıcıl diqqət yetirildiyi dövrdə Azərbaycan mətbuatı bundan kənarda qala bilməzdi. Pedaqogika ilə bağlı problemlər ətrafında diskussiyalar qızışdığı dövrdə "Azərbaycan məktəbi" və onun sələfləri dünya pedaqoqlarının ideyalarının müdrik xəzinəsinə ardıcıl istinad etməyə üstünlük vermişdir. Azərbaycanın aparıcı pedaqoqları A.O.Makovelski, B.B.Komarovski, M.Rəhimli, Ə.Hacıadə, N.M.Maşarık, S.Hacıyev, S.Xəlilov, V.Mustafayev, həmçinin bir qədər sonra pedaqoji sahəyə ürəkdən bağlanan professor Ə.Seyidov, M.Mehdizadə, M.Muradxanov bu problemlərin şərhinə öz münasibətlərini bildirmiş, onun fəal iştirakçısına çevrilmişdir.

Azərbaycanda gənc pedaqoqların yetişdiyi, pedaqoji fikrimizin tədqiq olunduğu və öyrənilməsi bir zamanda dünya pedaqoqlarının təlim nəzəriyyəsi, pedaqoji fikirləri qiymətli məxəzlər kimi daha aktual səslənirdi. Bu yolla Azərbaycan pedaqoji fikri dünya korifeylərinin qabaqcıl ideyaları ilə əlaqələndirildi.

30-cu illərdə gedən bu prosesdə "Müəllimə kömək" jurnalımühüm rol oynayır. Təsədüfi deyildir ki, "Müəllimə kömək" indi də ilk mənbə kimi köməyə gəlir. Yalnız bir faktı demək yerinə düşər ki, professor Əhməd Seyidovun "Pedaqogika tarixi" kitabında ayrıca fəsilələr ayırdığı Yan Amos Komenski, Jan Jak Russo, İ.H.Pestalossi, İ.F.Herbert, Adolf Disterveq, Robert Ouenə dair fikirləri ilk dəfə "Müəllimə kömək"də səslənmişdi. Bu da təsdiq edir ki, "Müəllimə kömək" pedaqoji fikrin təbliği və yayılmasında düzgün istiqamət götürmüş, dünya pedaqoji fikrinin ən dəyərli nümunələri ilə özsoydaşlarının biliklərini dərinləşdirmişdir.

Jurnal vasitəsilə oxuculara çatdırılırdı ki, XVII əsrdə Y.A.Komenski pedaqogikanı elmin xüsusi bir sahəsi kimi nəzərdən keçirdi. XIX əsrin başlanğıcında Herbert pedaqogikanı ayrıca bir elm kimi əsaslandırmağa cəhd göstərdi. XIX əsrin III rübündə K.D.Uşinski pedaqogikanı antropoloji cəhətdən əsaslandırdı. XIX əsrin sonunda XX əsrin əvvəllərində pedaqogika eksperimental əsaslara istinad etməyə başladı. Bu mürəkkəb və uzun yolu keçən pedaqogika elminin əsl mahiyyəti öz ifadəsini bu illərdə yazılan əsərlərdə tapdı.

Otuzuncu illərin sonlarında az müddətdə məcmuədə dünya və klassik rus pedaqoqlarının fəaliyyətindən bəhs edən məqalələr öz yerini tutdu. Bu məqsədlə məcmuədə "Yan Amos Komenskinin didaktik prinsipləri barədə", "Jan Jak Russonun pedaqoji görüşləri", "Adolf Disterveq və onun didaktikası", "Robert Ouen və fəhlə sinfi uşaqlarının məktəbəqədər ictimai tərbiyyəsi", İ.F.Herbertin didaktik görüşləri", "Henrix Pestalossi və onun didaktik təlimi" kimi çox dəyərli yazılar da bu qəbildəndir.

Elmi pedaqogikanın banisi Y.A.Komenskinin pedaqoji irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi əsasən ötən əsrin 40-cü illərinə düşür. B.B.Komarovskinin 1941-ci ildə nəşrə hazırladığı "Didaktik prinsiplər" kitabına "Y.A.Komenskinin pedaqoji görüşləri" adlı giriş sözünün əlavə edilməsi məsləhət bilinmişdir.

"Yan Amos Komenskinin didaktik prinsipləri barədə" həmin məqalə bundan əvvəl "Müəllimə kömək" jurnalının 1938-ci il 2-3-cü nömrəsində dərc olunmuşdur. Məqalə üçün Komenskinin "Şagird tərəfindən bilinməsi lazım gələn bütün şeyləri, ona öyrətmək lazımdır",- sözləri epigrafla kimi seçilmişdi. Məqalədə "Böyük didaktika" əsəri pedaqogika elminin ən dəyərli əsərləri kimi qiymətləndirilirdi. Nikbin baxışlı pedaqoq olan Komenskinin sözləri sitat gətirilirdi: "Hamı insan olmaq kimi əsas bir məqsəd üçün doğulmuşdur". "İnsanın həqiqi insan olması üçün o, təhsil almalıdır. Xalq kütləsinin üzünə hikmətlərin geniş darvazası açıq olmalıdır". Tərbiyyənin böyük gücünə inanan Komenskinin fikrincə, insan yalnız tərbiyyə sayəsində insan olur (10).

Azərbaycan oxucusu ilk dəfə belə fikirlərə rast gəlirdi ki, didaktika maşın kimi təsəvvür olunursa, onun idarə edəni müəllim olmalıdır. Burada müəllimin pedaqoji prosesdəki roluna yüksək qiymət verilir. Məlumdur ki, Y.A.Komenskinin təklif etdiyi dərslərin sxeması uzunmüddətli olmuşdur. Məqalədə o da qeyd edilir ki, "Komenski öz zamanının çərçivəsindən kənara çıxaraq xeyli irəli baxa bilmişdir". İnsanı elmi görmək istəyən pedaqoq həm də dəfələrlə "Alim olmaq asandır, adam olmaq çətindir" qənaətinə gəlmişdir, hətta sonralar bu ifadə zərb-məsələ çevrilmişdir. Y.A.Komenskinin əsərlərinin nəşr olunmasının 300 illiyi

bütün tərəqqipərvər bəşəriyyət tərəfindən qeyd edilirdi. "Azərbaycan məktəbi" Y.A.Komenski haqqında bir sıra məqalələr dərc etmişdi. Elə ilk məqalə kimi həmin nömrədə Ə.Tağıyevin "Y.A.Komenskinin həyatı və pedaqoji fəaliyyəti" adlı məqalə idi (13).

Y.A.Komenskinin ardınca XVIII əsrin ikinci yarısında pedaqoji nəzəriyyəyə yeni baxış ortaya çıxdı. Bu da maarifçilik epoxası ilə bağlı idi. Frensis Bekon, Con Lokk, J.J.Russo, həmçinin Monteskye, Volter, Didro bu prosesin inkişafına təkan verdilər. Pedaqoji problemin həllinə birbaşa münasibət bildirən J.J.Russo pedaqoji normativləri tamamilə insanşünaslıqla əlaqələndirdi, ona humanist baxışlar əlavə etdi.

XIX əsrin axırlarından başlayaraq N.Nərimanov, F.Köçərli, M.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyli bu məşhur pedaqoqların əsərlərini rus dilində mütaliə etmiş və ondan yaradıcılıqla istifadə etmişlər. XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq dünya pedaqoji ideyalarının tədqiq və təbliğinə maraq bir qədər də artmış,ayrı-ayrı vaxtlarda Ə.Seyidov, Y.Talıbov, Ə.Tağıyev, Ə.Həsənov, S.Xəlilov Russonun ideyalarının araşdırmaları ilə məşğul olmuşlar.

Dünya pedaqogikasında öz yeri olan Russonun azərbaycanlı oxuculara daha yaxından tanınması "Müəllimə kömək" jurnalının danılmaz xidmətidir. "Jan Jak Russonun pedaqoji görüşləri" adlı məqalədə J.J.Russonun həyatı, onun pedaqoji sistemi, fiziki tərbiyə, əmək təliminə dair baxışları, dini tərbiyə məsələləri geniş təhlil olunmuş, pedaqoqun özü isə dünya pedaqogikasının aparıcı nümayəndələrindən biri kimi tanındılmışdır.

Russoz təlim-tərbiyə nəzəriyyəsində çox incə mətləblərə toxunmuşdur. O, uşağa hörmət etməyi tələb edir. O deyirdi: "Uşağı yerimək istəyən zaman yerində durmağa və ya yerində durmaq istəyərkən yeriməyə məcbur etmək lazım deyildir". Russonun fikrincə, "heç kəs, hətta atası belə uşağa, ona heç bir şey üçün lazım olmayan bir işi əmr etməyə haqlı deyildir". Russo uşağın bilik almasına da münasibət bildirmişdir. O deyirdi: "Qoy elmi əzbərlə-məsin, əksinə fikirləşməyə çalışsın. Onun fikrincə, Emil kəndli kimi işləməli, filosof kimi düşünməlidir". Məqalədə Russo fikirlərinə tənqidi münasibət də öz yerini almışdır. Məqalə müəllifinin fikrincə, onun bəzi ideyalarında ziddiyyətlər vardır. Lakin yekun kimi o da deyilir ki, "vaxtı ilə Russonun bu fikirləri pedaqoji fikir və pedaqoji praktikaya bir yenilik gətirmişdir. Russo uşaqlığın psixoloji xüsusiyyəti haqqında təlimi xeyli dərinləşdirmişdir" (9).

Russonun pedaqoji görüşləri ilə "Müəllimə kömək"də tanış olan müəllimlərə o da tövsiyə edilirdi ki, böyük pedaqoqun pedaqoji görüşlərindən yaradıcılıqla istifadə etsinlər, lakin unutmasınlar ki, Russonun təbii tərbiyə və yaş dövrlərinə tənqidi yanaşılmalıdır.

"Müəllimə kömək" jurnalında Russonun vəfatı günündən 160 il keçməsi münasibətilə J.Davidovun "Jan Jak Russo" adlı başqa bir məqalə də dərc edilmişdir (1938, №7). Burada Russo haqqında bir sıra yeni faktlar qələmə alınmışdır. Müəllif iftixarla deyir ki, Volterdən, Didrodan fərqli olaraq "Russo məhz müəllim idi, pedaqoq idi. O, ləyaqətli olmağı tələb edirdi və öz əxlaq qaydalarında amansız idi".

Məqalədə Russonun ideyalarının Koramzinə, Puşkinə, Lermontova, Lev Tolstoya təsir etdiyi də qeyd edilirdi. Sonra məqalədə Russo bəşəriyyətin mədəniyyətini zənginləşdirən, mütəfəkkir və mübariz kimi tanınırdı.

J.J.Russonun 275 illik yubileyi ilə əlaqədar "Azərbaycan məktəbi"nin 1987-ci il 7-ci nömrəsində çap olunan prof. Y.Talıbovun "J.J.Russonun maarifçilik görüşləri və pedaqoji irsi" adlı məqalədə maarifçi pedaqoq "adı əsrlərlə yaşayan böyük mütəfəkkir" adlandırılır. Orada deyilirdi: "Russonun xidmətlərindən biri də odur ki, o ilk dəfə didaktikada müstəqil-

lik və yaradıcı fəallığın tərbiyə edilməsini zəruri saymışdır. Onun fikrincə, uşaqlar biliklərə müstəqil yolla yiyələnməli, onlara fəal yaradıcı münasibət bəsləməlidir". O da qeyd olunur ki, "Russo pedaqogikaşünaslığının məhək daşını humanizm təşkil edir. Bu humanizm uşaqlara qayğı, məhəbbət, sevgi üzərində qurulur" (12).

J.J.Russonun ideyaları "Yeni məktəb", "Müəllimə kömək", "Kommunist tərbiyəsi uğrunda" və başqa jurnallarımızda dərc olunmuş ayrı-ayrı məqalələrdə sitat kimi istifadə olunmuşdur (12).

Dövrünün təhsil-tərbiyə sistemində dərinlən bələd olan İohan Henrix Pestalossinin (1746-1827) pedaqoji nəzəriyyəsi hər bir vətəndaşın tərbiyə edilməsi istiqamətinə yönəldilmişdir. Onun fikrincə, insanı irəli aparacaq "insana qarşı fəal məhəbbət" olmalıdır. Böyük pedaqoqun özü də bütün varlığını uşaqların tərbiyə işinə vermişdir (10).

"Müəllimə kömək" jurnalında (1938, №5-6) "Henrix Pestalossi və onun didaktik təlimi" adlı məqaləsi də çap olunmuşdur.

Russonun əsərləri H.Pestalossiye güclü təsir göstərmişdir. Öz dövründə Pestalossi tanınmış şəxsiyyət kimi tanınırdı. O, Höte, Gerder, Qlopstoq və sairlərlə məktublaşırdı. Ona məsul vəzifə təklif edəndə o: "Mən müəllim olmaq istəyirəm", - demişdir. Məqalə müəllifi Pestalossinin pedaqoji işindəki uğurlarından da söhbət salır, o 1800-cü ildə İnstitut açır. Elə bu zaman öz didaktik kitabını bitirir. Onun arzusu idi ki, yoxsul uşaqlar oxusunlar.

Pedaqogikanın elmi əsaslarını işləməyə təşəbbüs edən Herbartın didaktik görüşlərinə həsr edilmiş bir məqalə "Müəllimə kömək" jurnalının 1938-ci il 10 və 11-ci nömrəsində dərc edilmişdir. Məqalə elmi pedaqogikanın qurulması, tərbiyələndirici təlim nəzəriyyəsi, tərbiyələndirici təlimin məqsədi, təlimdə çoxtərəfli interes anlayışı, təlim pillələri, təsviri təlim, analiz və sintez, xüsusi didaktik göstərişlər, eyni zamanda Herbartın didaktik görüşlərinin ümumi qiymətləndirilməsi və başqa məsələləri təhlil etməyə çalışmışdır. Herbart tərbiyə prosesini üç hissəyə bölür: idarə, təlim və əxlaq tərbiyəsi. Herbart əxlaq tərbiyəsində dini tərbiyəyə böyük yer verirdi. Onun fikrincə, tərbiyəçi, hətta pozulmuş şagirddə yaxşı cəhətləri tapmalıdır. Uşağın şəxsi mənliliyini yüksəltmək yolu tutmalıdır. Herbart tərbiyənin məqsədini xeyirxah insanın formalaşmasında görürdü (5).

Məqalədə deyilir: "Herbart pedaqogikanı "didaktika" və "xarakterin əxlaqi tərbiyəsi haqqında təlimdən" ibarət başlıca hissəyə ayırırdı. Daha sonra deyilir: "Didaktikanın predmeti – xeyirxah adam tərbiyə etməkdən ibarət əsas vəzifəni yerinə yetirməyə doğru yönəlmiş təlim prosesidir". Tərbiyələndirici pedaqoji nəzəriyyə də Herbartın adı ilə bağlıdır.

XIX əsrin ortalarında A.Disterveq pedaqogikanı fəlsəfə, etika və psixologiya elmlərindən ayrı bir elm sahəsi kimi təhlil etməyə çalışdı. Onun əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, didaktik qaydaları indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. XIX əsrin sonunda A.Disterveq isə Herbartdan fərqli olaraq pedaqogika elmini fəlsəfə, psixologiyadan asılı olmayan müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşdırmağa çalışmışdır.

"Müəllimə kömək" dünyanın bu məşhur pedaqoqu haqqında da geniş məlumat verməyi özünə borc bilmişdi. Jurnalın 1938-ci il 7-ci nömrəsində çap olunan "Adolf Disterveq və onun didaktikası" məqaləsi "Disterveqlə biz niyə maraqlanırıq" sözləri ilə başlayır. Məqalədə Disterveq Pestalossinin ardıcılı kimi təqdim olunur. Böyük pedaqoqun "Nemes müəllimləri üçün rəhbərlik" kitabı xatırlanır və bu əsərin XIX əsrdə alman müəllimlərinin stolüstü kitabı olduğunun vurğulanır.

Məqalədə Disterveqin müəllim haqqında görüşlərindən, onun təlim nəzəriyyəsinə də geniş söhbət açılır. Pestalossi də Disterveq kimi pedaqoqların əlində olan fəal təlim prinsipi-nin həqiqi pedaqoji məqsədinə nail olmaq üçün bir vasitə olduğunu təsdiqləyir. Disterveq deyirdi ki, "Pis müəllim həqiqəti üzə çıxarır, yaxşı müəllim isə onu tapır, birincidə - yuxarı-dan aşağıya doğru hərəkət əmələ gəlir, ikincidə isə aşağıdan yuxarıya doğru hərəkət əmələ gəlir. Birincidə şagirdlər zirvədən başlayaraq, nəhayət əsasə qədər enməyə cəhd edirdilər, ikincidə isə üzərində durduqları əsasdan başlayaraq zirvənin son nöqtəsinə qədər qalxırlar" (6).

Məqalədə deyilirdi ki, Disterveqə görə tədrisdə məqsəd insana təhsil verməkdir. Disterveqin bəzi fikirləri bu gün necə də aktual səslənir: "Şagirdlər yalnız biliklərlə deyil, bacarıqlarla da silahlandırılır. Şagird öyrədiləni tamamilə mənimsəməyə qədər mümarisə etməyə məcbur et". Yaxud: "Tələmə, predmetin əsaslarını öyrətmək üzərində çoxlu dayan", "Materialı elə bölüşdür ki, gələcəkdə pillədə keçmişdəkilər yeni şəkildə təkrar olunsun" (6).

"Azərbaycan məktəbi" bu məqalədən 20 il keçəndən sonra yenə də həmin mövzuya qayıtdı və Ə.Seyidovun "Disterveqin pedaqoji fəaliyyəti və pedaqoji görüşləri (1790-1866)" məqaləsini dərc etdi. Daha əhatəli olan bu məqalədə professor Disterveqin həyatı və ictimai-pedaqoji fəaliyyətindən sonra onun yaradıcılıq yoluna nəzər salınmış və "Disterveqə görə, tərbiyənin mahiyyəti, məqsədi və əsas prinsipləri", "Disterveqin didaktik görüşləri" nə ayrıca bölüm ayrılışdır. Disterveq didaktikanı təlimin ümumi qanunları və qaydaları haqqında elm hesab edirdi. Disterveqə görə, həqiqi təlim tərbiyələndirici olmalıdır, həm də təlim şagirdlərdə möhkəm əqidə, yüksək əxlaqi hisslər, qüvvətli xarakterlər əmələ gətirir. Disterveq belə bir həqiqəti də təkrar edirdi ki, yaxşı dərslər deyən müəllim yaxşı da tərbiyə edir (1).

Hərtərəfli inkişaf etmiş insan yaratmağa çalışan fransız filosof-pedaqoqu Ouen Furiye və San Simonla birlikdə cəmiyyətin maariflənməsi, yenidən tərbiyə edilməsini düşünürdü. O, "Dünyanı insan rəyləri idarə edir" fikrini əsas götürürdü. Ouenin yeni, hərtərəfli inkişaf etmiş insanlar tərbiyə etmək istəyi "Müəllimə kömək" jurnalının da mövzusu olmuşdur. "Robert Ouen və fəhlə sinfi uşaqlarının məktəbəqədər ictimai tərbiyəsi" (1938, №7) adlı məqalədə böyük utopik-sosialist, pedaqogika sahəsində danılmaz tarixi xidməti olan Robert Ouenin pedaqoji görüşlərindən, xüsusilə onun uşaqların ictimai tərbiyəsinə dair fikirləri və bunun praktikada tətbiqindən söhbət salınır. Məqalə müəllifi Y.Sivəşev öz fikrini Ouenin başlıca əsərləri: "Cəmiyyətə yeni baxış və ya xarakterin təşkil xülasələri", "Yeni mənəvi aləm", "Avtobioqrafiya (Robert Ouenin həyatı)", onun məqalələri, mühazirələri əsasında qurur. Müəllif qeyd edir ki, Robert Ouen gənc nəslin tərbiyəsi və təhsili sahəsində də öz zəmanəsinin qabağında getmişdir. O, inamla güman etmişdir ki, körpə yaşdan uşaqların ictimai tərbiyəsi uşaqlar üçün səmərəli olduğu kimi, ailə üçün də səmərəlidir. Həm də qeyd edirdi ki, "bütün insanlar, təbiətə görə, bərabər təhsil hüququna malikdirlər. O uşaqlar üçün yaşlılar düzəltdir. Məqalə müəllifi R.Ouenin pedaqogika sahəsindəki fəaliyyətini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlir ki, Fridrix Ferbeldən daha çox qabaq məktəbəqədər ictimai tərbiyənin lazım olduğunu R.Ouen kəskin əsaslandırmış, hətta tərbiyə işini məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində, yeni bir tip olan uşaq məktəbindən başlamağı lazım saymış və onu praktiki şəkildə həyata keçirmişdir (10).

"Müəllimə kömək" jurnalı mütərəqqi dünya pedaqoji fikrinin daşıyıcısı oldu. "Y.A.Komenskinin didaktik prinsipləri barədə" (1938, №4), "J.J.Russonun pedaqoji görüşləri" (yenə orada), "Ferbel və onun məktəbəqədər tərbiyə sistemi" (yenə orada), "Pestalossi və onun didaktik təlimi" (1938, №5-6), "Herbartın didaktik görüşləri" (1938, №10), "R.Ouen və fəhlə

sinfi uşaqlarının məktəbəqədər ictimai tərbiyəsi" (1938, №7), "A.Disterveq və onun didaktikası" (yenə orada), "J.J.Russo" (yenə orada) "Uşinskinin pedaqoji görüşləri" (1939, №5), "A.S.Makarenkonun yaradıcılıq yolu" (1940, №11-12) və bu kimi məqalələr pedaqoji fikrimizin yeni ideyalarla silahlandırılmasına yardımçı oldu.

40-cı illərdə jurnal "Azərbaycan məktəbi" adı ilə buraxılanda da (1943) bu ənənə davam etdirildi və mütərəqqi dünya, o cümlədən rus klassikləri barədə çox dəyərli məqalələr yazıldı. "Uşinskinin təlim nəzəriyyəsi barədə" ("Azərbaycan məktəbi", 1946, №2-3), "Dobrolyubovun pedaqoji fikirləri haqqında" (1954, №1), "Gertsenin pedaqoji görüşləri" (1955, №8), "Pisaryevin pedaqoji görüşləri" (1956, №7) və başqa məqalələr də bu səpkidə yazılmışdır.

"Azərbaycan məktəbi"ndə rus klassik pedaqogikasının tanınmış nümayəndələri Uşinski, Belinski, Dobrolyubov, Tolstoy və başqaları haqqında hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq azərbaycanlı oxucuların kifayət qədər məlumatları olsa da, indi daha geniş və elmi məlumatlara ehtiyac duyulurdu. Bütün bunlar isə, Azərbaycanda pedaqoji fikrin formalaşmasına da öz müsbət təsirini göstərməmiş qalmırdı.

Azərbaycan məktəbində və ümumən Azərbaycan pedaqoji mətbuatında dünya klassik pedaqoji fikir sahiblərinə dair aparılan ilkin tədqiqatlar pedaqoji fikrin hərtərəfli inkişafa başladığı şəraitdə böyük metodoloji əhəmiyyət kəsb edirdi. Bütün bunlar isə, respublikamızda pedaqoji fikrin daha geniş miqyasda qol-qanad açmasına kömək etmişdir. Bu tədqiqatlar o dövrün mühüm elmi-pedaqoji işi kimi qiymətli idi (3).

Mütərəqqi dünya pedaqoji fikrinə dair Azərbaycan mətbuatında dərc olunan məqalələr bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov Ə. Disterveqin pedaqoji fəaliyyəti və pedaqoji görüşləri // Azərbaycan məktəbi, 1954, №4, səh. 38-48.
2. Seyidov Ə. Pedaqogika tarixi, 1968, 420 s.
3. Rüstəmov F. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı, Bakı, 2016, 888 s.
4. Русамов Ф. Педagogika tarixi, Bakı, Nurlan, 2006, 750 s.
5. Красновеки А.А. Herbartın didaktik görüşləri // Müəllimə kömək, 1939, № 1-2, s. 33-40.
6. Белоусов С. Adolf Disterveq və onun didaktikası // Müəllimə kömək, 1938, №7, s. 10-21.
7. Белоусов С. Henrix Pestalossivə onun didaktik təlimi // Müəllimə kömək, 1938, №5-6, s. 37-48.
8. Ziltsev M. Jan Amos Komenskinin didaktik prinsipləri barədə // Müəllimə kömək, 1938, №2-3, s. 62-69.
9. Красновеки А.А. Jan Jak Russonun pedaqoji görüşləri // Müəllimə kömək, 1939, №4, s. 20-31.
10. Сивашев У. Robert Ouen və fəhlə sinfi uşaqlarının məktəbəqədər ictimai tərbiyəsi // Müəllimə kömək, 1938, №7.
11. Ağayev Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı, 2011, 376 səh.
12. Talıbov Y. J.J.Russonun maarifçilik görüşləri və pedaqoji irsi // Azərbaycan məktəbi, 1987, №7, səh. 53-58.
13. Tağıyev Ə. Y.A.Komenskinin həyatı və pedaqoji fəaliyyəti // Azərbaycan məktəbi, 1957, №4.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

 - a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. “Journal of Baku Engineering University” Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlün üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötəzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. *”Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions”*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomeric and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
 2. Статьи принимаются на английском языке.
 3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
 4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
 5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
 6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
 7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
 8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
 9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.
Например:
 - a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *“Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision”*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391
- Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.
10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
 11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
 12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.